

Interjú a 70 éves Sándor Pállal

ZSIDÓ POLITIKAI ÉS KULTURÁLIS FOLYÓIRAT 550 Ft
2009. október / XXI. évfolyam 8. szám

szombat

A zsidó lélek

Vita Komlós Aladárral

Borbély Szilárd

Csáki Márton

Köves Slomó

Kulcsár Szabó Ernő

Licthmann Tamás

Sanders Iván

Schmelowszky Ágoston

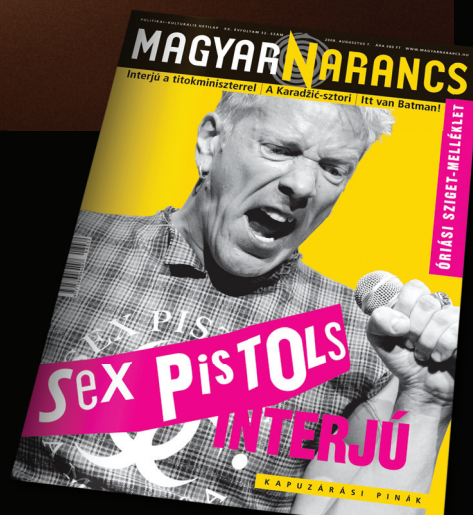
Szántó T. Gábor

Szilágyi Júlia

Alapból

20 ÉVES A
MAGYAR NARANC

szombat

2009. október
5770 tisri

•
A Magyar Zsidó
Kulturális Egyesület
folyóirata.
Megjelenik évente tízszer.

Szerkesztőbizottság:

Deák Gábor
Hoffman Iván
Itamár János-Keszt
Kovács András
Seres László
Tatár György
Turán Tamás

Szerkesztőség:

Szántó T. Gábor
(főszerkesztő)
Gadó János, Novák Attila

Deák Andrea
(szerkesztőségi titkár)
Fritz Éva (pénzügyek)
Pári Mirella (terjesztés)

Állandó külső munkatársak:

Uri Asaf, Csáki Márton,
Csőke Zoltán, Panyi Szabolcs,
Pályi Márk, Peremiczky Szilvia,
Vári György, Várnai Pál

•
A megjelenést támogatja:
Amerikai Joint Magyarország
Ronald S. Lauder Alapítvány
Magyarországi Zsidó Örökség
Közalapítvány

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti Kulturális
Alapprogram

•
A héber és jiddis szavak átírása
a szerzők felfogását tükrözi.

•
Terjeszti a LAPKER Rt.

•
A kéziratok szerkesztése lezárult:
2009. szeptember 17-én.

Címlapfotó:
Petőfi Irodalmi Múzeum

Szerkesztőség és kiadóhivatal:
1065 Budapest, Révay u. 16.
Bálint Zsidó Közösségi Ház,
234-es és 235-ös szoba.
Telefon: 311-9214/136, 137
Telefon/fax: (36-1) 311-6665

Lapunk e-mail címe:
info@szombat.org
Címünk az interneten:
http://www.szombat.com

Előfizethető a kiadóhivatalban,
illetve postautalványon
az OTP 11709002-20066703
„Szombat” számú alszámlán.

Lapengedély száma:
III/Kul/174/1989.

HU ISSN 0865-3844

Nyomdai előállítás:
Mackensen Kft.

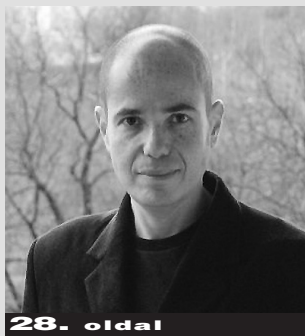
13. oldal

23. oldal

26. oldal

28. oldal

31. oldal

A ZSIDÓ LÉLEK EGYKOR ÉS MA

4 Komlós Aladár

A zsidó lélek

9 Borbély Szilárd

A csoda

11 Csáki Márton

Láthatatlan szavak

13 Dr. Köves Slomó rabbi

Létezik-e zsidó psziché?

15 Kulcsár Szabó Ernő

Komlós Aladár: A zsidó lélek című írásáról

18 Lichtmann Tamás

„A zsidó lélekről”

– nyolcvan év után

21 Peremiczky Szilvia

Ki a gettóból?

23 Sanders Iván

A zsidótól idegen a játék?

25 Schmelowszky Ágoston

Válasz a Szombat

szerkesztőségének

26 Szilágyi Júlia

Az égő csipkebokortól

a relativitáselméletig

– és tovább

28 Szántó T. Gábor

Zárszó helyett

KULTÚRA

31 „Kell lennie egy belső
ruhatárnak...”

Születésnapi beszélgetés

a 70 éves Sándor Pál filmrendezővel

KOMLÓS ALADÁR

A zsidó lélek

Vannak, akik tagadják, hogy egy-egy népközösség tagjaiban nagyjából ugyanaz a lélek él. Főleg zsidók szoktak elutasítani minden fajelméletet, ösztönösen érezve, hogy ezekből fonják nyakukra az antiszemitizmus kötelét. Mások a tudományos exaktság nevében vonják kétségbe a faji elméletek valóban gyakran könnyelmű és pontatlan tételeit. Sem ezekkel, sem azokkal nem vitatkozom; egyszerűen megkísérlem megrajzolni a zsidó lélek néhány vonását; ez, azt hiszem, meggyőzőbb hatású minden ismeretelméleti érvelésnél. Egy ismert társasjátékban az embernek ki kell töltenie egy iv rubrikáit, amelyek a tulajdonságaira és szokásaira vonatkozó kérdéseket tartalmaznak: hogy pl. mi a kedvenc étele, stb. Ne várják, hogy ennek a társasjátéknak a mintájára én is hosszú felsorolást adjak arról, jók-e a zsidó férfiek, érzékiek-e a zsidó asszonyok, a csalásra hajlamosabbak-e a zsidók, vagy a jótekonyságra és így tovább. Az úgyszólván elérhetetlen teljeségről eleve lemondva, inkább néhány alapvető fontosságú tulajdonságot szeretnék fellelni, azokat, melyekből a többi már mintegy levezethető; – bár tudom, hogy az így származó kép inkább absztrakt lesz, mint szemléletes. Aki szemléletes bizonyítékokat óhajt, olvassa el Pontoppidan, Romain Rolland, Proust, Jean Richard Bloch, Lacretelle, Galsworthy, Wassermann, Thomas, Mann, Brod, Ilja Ehrenburg, Salom As, Móricz, Babits regényeinek és drámáinak zsidó motívumú részeit, s látni fogja, mily hasonlók egymáshoz a legkülönbözőbb népek közt élő zsidók s milyen egyforma a környezetükhöz való viszonyuk. Vállal-

kozni mernék rá, hogy akár valamennyi zsidó ismerősöm jellemét, az emberekhez való viszonyukat, boldogságérzésüknek hiányait megmagyarázzam a származásukból. Zsidó emberek megértésénél oly fontos ez a szempont, akár a gazdasági helyzet vagy a szexualitás tekintetbe vétele; olykor még fontosabb is.

AZ EMANCIPÁCIÓ ELŐTT

Történelmének három nagy korszaka több nagy törekvést gyökereztetett meg a zsidóságban: 1. a palesztinai őshaza és a Biblia óta él benne Isten országának vágya, 2. a ghettó nevelte benne a szellemiség és az anyagi biztonság kultuszát, 3. az emancipáció fejlesztette ki a megértés készségét minden új és idegen iránt, s főképpen ez indította el arra a vad hajszára is, melyben hiányzó társadalmi biztonságának és lelki nyugalmanak sajtásaira keres orvosságokat.

Nem volt még nép, amelynek lelkéből oly közvetlenséggel szóltak volna az isteni parancsok, mint ebből.

Oly szoros személyes viszonyban volt Istennel, hogy őstörténelmének legjelentéktelenebb cselekedeteit és statisztáit is kapcsolatba hozta vele, s így azok az ember és Isten szembenállásának minden időkre és népekre szóló jelképeivé emelkedtek. Prófétaí így kezdték beszédeiket: „Így szól az Örökkévaló” – s akkor elmondták, amit a szívük sugallt. Mert ők magukban érezték Istent. S e vallás tartalma: Isten egy s egyggyé kell lenniök a népeknek is, amelyeket teremtett. A Talmud ezt írja: „Mi az oka, hogy Isten a teremtéskor csak egy embert alkotott? Ez a békesség végett történt; nehogy majd később egyik ember azt mondhasa a másiknak: Előkelőbb fajtából származom, mint te”.

A Kr.e. 5. században a vallásos életben, amely addig szabad és ösztönös volt, nagy fordulat történik. Ezra és Nehemiás hazatér a babilonai fogságból, és különböző eszközök: örömmünnepek, kegyetlen intézkedések, Biblia-magyarázatok segítségével diadalra juttatja a zsidó életben Mózes könyveit, amelyek addig háttérben voltak a próféták megnyilatkozásaival szemben. Ezráról kezdve ver mély gyökeret az a felfogás, hogy az Öt-könyvben az isteni kinyilatkoztatás van előttünk, és hogy az írásból – különböző szabályok és eljárások útján – bárminő kérdésre utbaigazítást olvashatunk ki. Itt a kezdete annak az irányzatnak, amely a Talmud és a racionalizmus kialakulására vezetett, – racionalizmuson az eszesség és a kézzelfogható ellenőrizhető adatok túlbecsülését értve. Míg előbb az Ur szavainak kihallgatásához a szív ihletes megmozdulása kellett, ezentúl az Örökkévaló megértésének az elmerülő tanulmány, sőt gyakran a szőrszálhasogató furfang az eszköze. Így kezdődik a zsidóságban az észnek, mint Isten megközelítésére szolgáló eszköznek, istenítése. Ezt a tendenciát még egy más folyamat is erősítette. A középkor szenvedései között a zsidóság rengeteg rituális önkorlátozással még megszigorítja az életét. Különös, látszólag logikátlan s mégis mélyértelmű védekezés volt ez. Mintha minden külső bajt egy-egy új életmegnehezítő szabállyal reméltek volna ellensúlyozni. Mert e szabályokat maguk akarták s az írásból olvasták ki; ezek tehát ér-

telmes korlátozások voltak s azt jelentették: „hát most majd még drágább lesz zsidónak lenni, most még több göggel választom el magam tőletek”. De e korlátok megtartása csak nagy talmudi ismeretek, elmélyedő vizsgálódások árán volt lehetséges, s így e vallási formalizmus megint csak a tudás és az ész megbecsülésének forrása lett. A Talmud egyik alapelve pedig, hogy a „bathkól” (a hangleány, a sugallat) semmi, mindent be kell bizonyítani. Az őshaza zsidóját meg éppen az különböztette meg minden más néptől, hogy míg ezek csak érzékelhető dolgokban, bálványokban tudtak hinni, ő hitt egy Érzékelhetetlenben, amely a lelke belsejéből szólt. A Talmud óta a zsidó csak a kézzelfoghatóan és ellenőrizhetően bizonyított tételeket fogadja el; minden más hümbű, levegő, valótlanság a szemében. Az új Palesztina nemzeti színe a schwarz-auf-weiss lesz, mondta valaki tréfásan. A mai zsidó nem fogadja el többé a belső sugallatot. Fél tőle, mintha már póruljárt volna vele ismeretlen ősidőkben. Egy szóba foglalva az egészet: a zsidó nem bizik vakon a természetben, sem a belsőben, sem a külsőben; állandóan ellenőrzi, korrigálni kívánja; mindent észszerűbbé akar tenni, mint amilyen természettől.

Azt lehet mondani: annak a tudatosodási folyamatnak, amely a szervetlen anyagtól a növényen s állaton át az emberig vezet, a zsidó áll a végpontján. A Kozmosz legtudatosabb lény, benne ért csúcspontjára az emberélet gyarlósága és fensége, ő került legmesszebb a természet vak-ösztönű irányításaitól, ő igyekszik legfüggetlenebbül kormányozni és javítani az életet...

E források duzzasztották fel a zsidóságban a szellemiség és az eszesség kultuszát (nem kell mondanom, hogy a kettő nem ugyanaz). A szellem-alatti szférák túlprofának neki, kinek ősei évezredek óta az írást tanulmányozták. Az igazi zsidó olyan, mint Hatvany Lajos kis Bondy Zsigája, aki tízéves fiú s ezt kérdezi az utcán egy pajtásától, aki játszani hívja őt: „Szereted a hazát?” Mert a zsidó lehetőleg magas eszmei szférákban szeret mozogni, hajlamosabb a sznobizmusra, mint a paraszti egyszerűsége. Egy keresztény lapszerkesztő jegyezte meg

ZSIDÓ LÉLEK?

Folyóiratunk az alábbi körkérdest intézte irodalmárokhöz, pszichológusokhoz, rabbikhoz, társadalomtudósokhoz:

Tisztelt Hölgyem/Uram,

a *Szombat* szerkesztősége az alábbi körkérésére kéri szíves választát:

Komlós Aladárnak a *Korunk* folyóiratban, 1929 júniusában közreadott, *A zsidó lélek* című esszéjét, illetve ennek néhány felvetését szeretnénk vitára bocsátani, nyolcvan évvel az írás megjelenése után.*

Kérjük, írja meg, mit gondol: relevánsak voltak-e Komlós felvetései, illetve változtatott-e, és ha igen, mennyiben változtatott a huszadik század drámai európai történelme (a vészország, a kommunista diktatúra), Izrael létrejötte és az amerikai zsidóság integrációja azon a szellemi-lelki hagyományon, illetve beállítódáson, melyekre Komlós állításai vonatkoznak? Mennyiben használhatók a komlói kategóriák napjainkban?

Szántó T. Gábor
főszerkesztő

*

Jelen számunkban Komlós Aladár esszéjét, illetve a körkérésünkre érkezett válaszokat olvashatják.

* <http://korunk.org/?q=node/4903> Az írás, némileg módosított formában megjelent Komlós Aladár: *A magyar zsidó szellemi történet a reformkortól a holocaustig* II. kötetében, a Múlt és Jövő gondozásában, 1997. 32-41. old.

egy fiatal zsidó költőről: „Mindig mondom neki, hogy öleljen meg egy egészséges magyar parasztlányt, addig nem lesz belőle igazi egészséges költő”. Látszott rajta, azt hiszi: ezek a zsidó bókerek nem is tudnak lányt ölelni, ehhez csak az árja vagy turáni népek értenek. Salom Asnak van egy „Meghasonlás” c. novellája. Egy hazulról világgá szökő kis lengyelzsidó fiúról van benne szó, aki az úton elbóbiskol egy szekéren s arról álmodik, hogy egy fényes kastélyba jut, ahol elnyeri a ház leányának kezét, mert mindenkit bámulatra ragad talmudi kérdésekre adott feleleteivel. Hol van még egy félparaszi sorban élő nép (mert a lengyelzsidó az), amelynek gyermekei arról ábrándoznak, hogy tudós voltak-e hódítják meg a világot? A keleti zsidóság körében a nemességet – mert a „jichusz” valami eféle – nem földbirtok, vitézség, államférfiúi erények adták meg, hanem a vallás tudományában való jártasság. Azonban, sajnos hajlandók arra is, hogy szellemi értékeken csupán ész-értékeket értse- nek. Szinte mintha nem is ismernének

más szellemi értékeket. Egy németzsidó lánytól egy passziójáték végignézése után ezeket a szavakat hallottam egyszer: „Ez a Jézus igen eszes és művelt ember lehetett, hát nagy befolyása volt a népre: ezért ölték meg”. Ez a lány a jóságot, a szeretetet nyilván érzékelni sem tudja. Mintha szava sem volna rá. Eszeséget lát benne. Vagy nézzünk meg egy zsidó társaságot. Ha összejövünk, a háziasszony nem hoz bort az asztalra, nincs tréfa vagy nótaszó, csak kemény vitákban pengnek össze az agyak. A modern zsidó már nem is Isten, hanem az Ész kiválasztott népének tartja magát.

Talán túl is becsüli az ésszt. Hiszen a pusztá ész még a megismeréshez sem elegendő: nincs olyan érv, amelyre nem lehetne ellenérvet találni, és sosem lehetünk biztosak felőle, nem maradt-e hézag a bizonyítási eljárásunkban; ezért a pusztá értelem útján sosem lehet egy világnézet építését befejezni. Bizonytalanságból eredhet a zsidók hírhedt kérdező beszédmódja is. A zsidó nem mer állítani, mert nem akarja vállalni a felelősséget. A kér-

dező válasz ebből a szempontból kényelmesebb, mint a pozitív kijelentés. Nagyon lehetnek a racionalizmus veszélyei az erkölcsi cselekvés terén. Az az ember, aki többet hallgat az eszére, mint a belső sugallatára, az vagy mereven elveti az erkölcsi parancsokat, mert nem látja követésük ki-elégítő miértjét, vagy pedig dogmatiz-mussal ragaszkodik valamely mégis elfogadott tételhez. A nihilista és a világmegváltó zsidó közt tehát mély for-mai rokonság van, ami jól megmagya-rázza közös eredetüket; tartalmilag persze teljesen különböznek: hiszen az egyik nem bír tudomást venni egyébről, mint legszűkebb egyéni ér-dekeiről, a másik meg valami közér-deket tesz magáévá s nem tud meg-nyugodni annak észszerűtlen megva-lósulásában. A művészetet a zsidó megbecsüli, mert szellemi alkotás, mert az állati élet szférái fölé emel, de a létrehozására mintha nem volna a le-galkalmasabb. Miért? A zsidó túlhe-ves és erőszakos értelmi életében, a folytonos önellenőrzés fényénél elég-nek a művészi koncepció gyenge pa-lántái, amelyek fejlődésének jobban kedvez a kisebb tudatosság derengő homálya. Aztán: a művész képeket te-remt – a zsidó pedig szenvedélyesen keresi a jelenségek közös nevezőjét, minél több jelenség közös nevezőjét, ami természetesen már nem lehet kép, csak valami elvont fogalom. Az a nép, amely a világ értelmezésében nem állt meg addig, míg, semmibeveve a dol-gok egyszerűségét, képszerűségét, meg nem látta valamennyi jelenség-nek Istenben való azonosságát, nyil-ván nem igen becsüli a dolgokban azt, ami soha többé elő nem fordul egyet-len jelenséggé bélyegzi azokat. To-vábbá: állandóan „okos”-nak kellett lennie s nem engedhette át magát a hangulatainak. Zsidók szavaiban, mozdulataiban ritkán van meg az a féktelen merész szabadság, az a néha szinte beszámíthatatlanságig menő csapongás, az az elragadó ficánkolás, a lelki működéseknek az a szabade-sésszerű könnyűsége, ami egy-egy boldog óra mámoros gátlástalanságá-ban terem meg s nem-zsidóknál gyak-ran megtalálható. Ez a szabad életvitel pedig csak más téren való megnyilvá-nulása a zseniális diszpozíció egyik

nélkülözhetetlen elemének: a merés-nek, annak lenni, aki vagyunk. (Egyetlen magyar zsidó író van, aki „zseniálisan” mert élni: Bródy Sán-dor, aki különben a primitív állati élet vállalásában is eltér a zsidó típustól). A művészi alkotás végső forrása egy homályos érzelmi feszültség, amelyet a képzelet old fel azáltal, hogy megta-lálja az azt pontosan meghatározó ké-peket; a művésznek tehát mindene-ke előtt hinnie kell érzései és képzelete

A művész képeket teremt – a zsidó pedig szenvedélyesen keresi a jelenségek közös nevezőjét, minél több jelenség közös nevezőjét, ami természetesen már nem lehet kép, csak valami elvont fogalom.

értékességében (mint a magyar költő írja: „Ilyen vagyok, így van jól. Ez a szemem, így látok. Ez a sorsom, tehát szent”), másrészt képesnek lennie ar-ra, hogy az értelmi cenzura kikapcsolásával megtalálja az érzés legsajátabb szavait, amelyeket csak bizonyos ön-feledt merészséggel lehet meglegelni. Már most a modern zsidó a környező nép ellenségesen fitymáló szemével nézi magát, s nem a maga tősgyökeres egyénisége dobbanásaira figyelvén, hanem egy más nemzeti kultúrához asszimilálódván, már csak ezért is a tanítvány: a finom és megértő esztéta vagy legfőljebb a közepes tehetség szerepére kárhóztatódik s igen megne-hezíti magának az eredeti teremtést. Hogy folyik le hát a teremtés a zsidó költőnél? Tegyük fel, valami fájás kó-vályog a lelkében, vak fájás, amely-nek nem ismeri az eredetét. Ilyenkor a zsidó költő még néma. Mert most még csak a tudatalattisága árulhatná el, mi-csoda fájdalom az, s az ő tudatalattisá-ga nincs úgy nevelve, hogy beszéljen és meghallgassák. Pedig épp ez volna az az állapot, amelyből a vers terem: mikor a lélek, ép mert egyelőre még nem tudja megnevezni az érzést,

kénytelen a homályban körültagogatni és megcsinálni a modelljét. A zsidó művész azonban csak akkor tud hoz-záfogni a modellálás munkájához, mi-kor már tudja is, mivel áll szemben, mikor az érzés már feljebb szállt a for-ró ősködből s nemcsak végigtapogat-ható, hanem már szemmel is világó-san követhető” mikor már nemcsak modellálható, hanem talán már meg is nevezhető. Azért alkotása mégis lehet művészi. Mert ne feledjük: más az olyan mű, amely még tudat-os” s más, amely már az. Van amely nem bír mé-lyebbre szállni a hétközna-pi józanság civilizált réte-geinél, de van, amely lesz-áll a mélybe s onnan küzdi fel magát a tudatosságig. Az igazi zsidó műalkotás az utóbbi csoporthoz tarto-zik s így (ha el is tér az árja műalkotástól, amelynek megszületéséhez nincs szükség ennyi tudatossá-ga), művészi hitelessége nem vonható kétségbe, – a

tompaezérkűség azonban rendszerint nem képes megtenni az itt kívánható finom disztinkciót, s mihelyt megsza-golja a tudatosságot, elkiáltja a halálos vádat: „Kigondoltság! Racionaliz-mus!” Pedig a zsidó is a káoszból in-dul ki, ha teremt – mint minden alko-tó a világ teremtése óta, – csak ő előbb megvárja, míg a káosz kissé leülepe-dik lelkében. A német vagy angol mű-vész kevesebbet vár; ez az egész kü-lönbég közöttük.

A mű plaszticitásának elmosódott-ságáért a zsidó költő hangjának sajátos bensőségével és tiszta átérzettsé-gével kárpótol. A zene terén mégis aránylag sok a zsidó gényusz. Ennek az a – bár nem kielégítő – magyaráza-ta, hogy a zenei sugalatokkal szemben kevesebb bennünk a gátlás, hiszen a zenének nincs képzettartalma s így sem a gondolatainkkal nem ütközik össze, sem az életünk és jellemünk oly vonásait nem tárhatja fel, amelyeket restelni lehetne.

A száműzetésben fejlődik ki a zsidó pénzkultusza is. Mert más dolog ott-hon, mint idegenben, még hozzá el-lenséges idegenben élni. Előbb az egész világ, amit a zsidó maga körül

látott, a szomszédja, a törvényei, Isten: mind egy méhmeleg családi kör volt, amely reá, a biztonságára vigyázott. Most egyszerre kidobódott a vad idegenbe. Ellenséges népek csattogtatták felé a fogukat. Itt ugyan nem vigyázott reá senkisé! Itt légy résen, árva zsidó, – itt véged, ha össze nem szeded magad, vagy ha el találsz mélni egy pillanatra! A földtelen, jogtalan, mindenki-megrugdosta, senkire számítani nem tudó népet az életöszöne természetes vas kényszerrel nevelte rá, hogy az égiek mellett ne fedkezék meg soha a földi érdekeiről sem: a pénzről, amely egyetlen védelmezője a keresztény népek között. S most éppoly görcsössé válik benne az anyagi biztonságához való ragaszkodás, mint az isteni ideálokhoz való. Mivel pedig nála minden mitológikus arányúvá nő, most az Isten népe egyszermind a Holnapról Való Gondoskodásnak fő képviselője lesz: egyenesen poláris ellentéte egy másik hontalan népnek, amely ép a Gondtalanság képviselőjeként bolyong az országutakon: a cigánynak.

AZ EMANCIPÁCIÓ ÓTA

Az emancipációval, az u.n. felszabaduláskor kezdődik meg a zsidó igazi elnyomatása. A ghe ttóban büntetlenül akár arcul lehetett ütni, lábbal lehetett taposni őt, mégis fölényben érezte magát a „gój”-jal szemben. Mert erős vára volt a zsidóságában való hite. Az emancipáció óta azonban faji önérzetének gátja is átszakad, s ő szégyellni kezdi a származását. Elhiszi, amit beszélnék róla, hogy férges és megbélyegzett; ha már a Talmud is kételkedővé tette a lelki szövegekkel szemben, most azért sem hisz a belső sugallataiban, mert azok egy zsidó lélekből fakadnak. Ezért akar asszimilálódni. Nem hallgat egyéniségének szavára, a környező népet bálványozza és utánozza. Így lesz belőle a Megértés embere, szenvedélyes és hajlékony megértő, olykor sznob.

Az emancipáció idején vallási hagyományai val is szakít. S ettől kezdve még fokozottabban gyanakvóvá válik minden érzéssel szemben, amely kézzel-nem-fogható dolgokra irányul. Természetes, hogy mihelyt a Világ

alól kihúzta Isten transzcendens fogalmát, a részletekben is visszautasít mindent, aminek transzcendens jellege van. Heine a Memoires-jaiban a modern zsidó e jellemző tendenciájának, azt hiszem, első rezdülését jegyezte fel. Tizenhat éves korában, mint itt leírja, egy hóhérlak Josepha nevű leányával barátkozott. Ez hátborzongató históriákat mesélt és régi balladákat dalolt neki. Egyszer mikor egyedül maradtak, Josepha előhozta a

Ilja Ehrenburg

roppant hóhérbárdot, amely elbeszéléseiben sokat szerepelt s közben egy megrázó régi énekből e sorokat dalolta: „Willst du küssen das blanke Schwert, Das der liebe Gott beschwert?” Heine így felelt: „Ich will nicht küssen das blanke Schwert, – ich will das rote Sefchen küssen”. És megcsókolta a szép hóhérlányt. „Nemcsak gyengéd vonzalomból csókoltam meg őt – veszi maga Heine is észre –, hanem azért is, hogy kigúnyoljam az egész régi világot és összes sötét babonáit”. Ez volt, állapítja meg, forradalmiságának is első megnyilvánulása. Persze e csufondáros nyelvöltésben nem kevesebb a józan óvatosság a transzcendens hangulattal szemben, mint a vakmerőség. Heine meg akarja törni a kísérteties szavak varázsát, nehogy bedőljön a középkori mese szugesztiojának. Hány zsidó ismételte meg azóta e gesztust!

Az emancipáció, azáltal, hogy felolvastotta a zsidók hitét hagyományaikban, az utolsó támasztéktól is megfosztotta őket, amely előbb, a gólusz idegenségében és az üldöztetések közt is, elviselhetővé tette életüket. Innen a modern zsidó kóros hajszája pénz, si-

ker, rang, hir után: mindezzel a lelkében hiányzó nyugalmat reméli megszerezni. Hasztalan, semmiféle vagyon és karriér, Rothschild vagyona és Einstein vagy Molnár Ferenc világhíre sem nyújtja neki az otthonlevésnek azt a magátólértetődő nyugalmat, amely ingyen nő bármely a saját országában élő paraszt lelkében. Innen a zsidó önérzettelensége, félénksége és tola kodást vegyítő félszagsége. Disraeliről jegyzi fel egy kiváló életrajzíró-

ja, hogy legmélyebb titka: a félénksége volt. „Hogy egyenlőnek érezze magát az emberekkel, vezérökké kellett lennie”. Aki pedig vezérségre tör, sosem nagyon válogatós az eszközökben. A zsidó még kevésbé lehet az. Ép Disraelivel kapcsolatban mondta az angol királynőnek lord Stanley: „Asszonyom, akik maguk kénytelenek kiverekedni karrierjüket, kénytelenek sok olyat tenni és mondani, amit azok, akik mindent készen kapnak, elkerülhetnek”. Magyarázatot és mentéset bőven lehet tehát találni a zsidó tulajdonságok e másik főcsoportjára, az is igaz, hogy a biztonság fájdalmas keresése rendkívüli mértékben fokozza a zsidók teljesítőképességét: de ez a teljesítőképesség nem egészen mentes az örület gyötrelmes túlfeszítettségétől, s végsősoron sosem tömi be teljesen a nyugalmi érzés sajgó réseit.

Mert a zsidó befogadtatása nem volt teljes; csak papiroson jött létre, nem a társadalmi élet valóságában. Igazi beolvasztás pedig csak szeretet által érhető el; ennek híján az történt, hogy a zsidóra is sikerült kivetni az asszimiláló társadalom előítéleteinek hurokját („a magyar kiválasztott népe Istennek”,

„a zsidó nem teljes értékű ember”, stb.), s ezzel megkötözni őt. Hogy akarta volna bevallani, hogy ő nem tartozik Hadur kiválasztott népéhez! De minél őszintébb volt magához, annál inkább rá kellett eszmélnie egy bár szubtilis falra, a gyanakvó félelem falára, vagy legalább egy különös vigyázásra, mely azonnal felmered, mielőtt nem-zsidóval kerül össze, s ráeszmél a hazaérkezés pongyolaöltő nyugodt felszabadulására is, ha rokonlelkű zsidóval van együtt. A nyílt vagy rejtett közfelfogás az u. n. liberális korban is az volt, hogy zsidónak lenni alacsonyrendűséget jelent. S hiába volt ez ellen az eszünk tiltakozása, a zsidó tudta, hogy környezete úgy néz rá, mint többé-kevésbé aljas és nevetséges alsóbbrendű lényekre, s végül tudatalattisága homályában maga is kezdte restellni és rejtetni való hibának érezni a származását. Elvesztette, amiben minden más nép fia magátólértetődően nyugszik: ember voltunk nyugodt önértékét. Természetes, hogy a bolygó Ahasvérus lihegésével igyekezett pótlékokat keresni. Vagyont, nagy állást, hírt, rangot, előkelő ismeretségeket, a ruhánk és életmódunk fényűző külsőségeit. Nem tudott nyugodtan létezni, hát birtokokkal és látszatokkal akarta erősíteni magát. Nem hitt magában, mint zsidóban, hát nem hisz magában, mint emberben sem; a magában való hit azonban az egyéniség kialakulásának, minden jelentős szellemi alkotásnak, s az erkölcsi önértetnek is feltétele.

Az emancipált zsidó élete egy hisztériás bujkálás a szégyenlett származás vállalása elől. Legelőször rendszert a környező uralkodó nép álarcába bújjik. Később esetleg egy mind végletesebb és mondvacsináltabb nemzetköziségbe. Zsidó voltának érzését azonban mindenképpen elnyomja magában. De ez eleven érzés, s ha elfojtják, kibuggyan az ellenzékiesség különböző nyitvahagyott csatornáin. Nyugaton a „nemzetköziség” lett mintegy a zsidóság szalonképes formája. Aki nem mertek a zsidósághoz csatlakozni, de másfelől önértetesebbek voltak, semhogy fel tudtak volna olvasni a befogadó nemzetben, azt mondták, hogy „nemzetközi”-ek. A nemzetköziségen pedig valami szintelen-szagtalan nemzetnélküliséget értettek.

Kétségtelen, hogy az a gyötrelmes bizonytalanság, amelyben a modern zsidóság él, igen gyakran szublimálódik egy jellegzetes nemes erkölcsiséggé. Nincs az a zsidó ház, amelyen bár mikor fel ne csaphatna a Messiások lángja: vágy Isten országának megvalósítása után. Mintha egy elűzött Megváltó kísértene: nincs az a szűk és rideg szívű szatócs, aki biztos lehetne felőle, hogy a bölcsőben háza fedele alatt nem a fennálló társadalmi rend későbbi fanatikus felgyújtóját ringatja-e. Van valami oxigén a zsidó levegőben, amely mindig táplálékot nyújt a forradalmi lángnak. A modern zsidó legbensőbb hittételei is innen származnak. Góluszbeli társadalmi helyzete oly mély és fontos élménye-

Salom As

ket éget belé, hogy belőlük vonja le a legdöntőbb és legvégső evidenciákat. Ez evidenciák társadalmi-morális természetűek. Ezek: az ember egyenlő, a születési különbség nem számít, mindenkit saját értéke szerint kell megítélni, a történetileg rákmaradt értelmetlen előítéletek megszüntetendők, a nemzeti és vallási válaszfalak nem lényegesek s az emberiség egyetlen egységnek tekintendő. Nyilvánvaló, hogy a zsidóság e tételeket – bár azok jórészt már a régi prófétáknál is megvannak – mai társadalmi helyzetének tapasztalataiból posztulálta. E humanisztikus vallás a modern zsidó vallása, ennek tételei a legmagasabb rendű

magátólértetődőségek előtt, – más népeknek távolról sem olyan természetesek. Míg a túlvilág-hívő katolikus ember a transzcendens dolgok és a végtelenség megélésére, a magyar kalvinista arra vágyik, hogy nemzetével egy lelkesedésben forrjon össze, addig a nemzetek fölött lebegő és számára érthetetlenül mindenfelől üldözött modern zsidó az emberek és népek testvéresülésének mámoráról álmodik. A katolikus előtt aztán akkor tátongnak fel a legmélyebb miértek, ha elveszti hitét a túlvilágban; a kálvinista megrendülése akkor kiált leghangosabban Istenig, ha elbukik a nemzete; – a zsidó az univerzalizmus helyett magányának bús melegére bujjik, ha nem hisz többé a világmegváltó apostolkodás lehetőségében. Vagy fordítva: Érezvén, hogy egyedül van s nincs ott-hona sehol, belekapaszkodik az álomba, hogy egyszer majd mindenütt otthon lesz. De ez a mindenütt-otthon-levés olyan csak, mint az országútak vándorának mindenütt-otthon-levése... Nem boldogság zsidónak lenni. A zsidótól idegen a játék, idegen az állati élet természetessége és a szenvedély könnyelműsége. A zsidók közt nincs bohém és nincs paraszt. Virágnak, állatnak, gyermeknek, nőnek bizonyára jobb lenni, mint zsidónak. Az éberség népe ez, a természet örök ellenőrzésének és megjavítani akarásának népe. Zsidó az apostol, –

akit rossz esetben beteges ressentiment vagy a dolgok uniformizálhatóságának éretlen vágya fűt; zsidó a szellemi szférák tisztelete, – ami néha az élet primitívebb adottságai közt eligazodni nem tudó félszeg élhetetlenséggé fajul; zsidó az átfogó absztrakcióra és éles elemzésekre képes tudós, – akinek karrikatúrája viszont meddő, sőt romboló „hochmec”-olásokban éli ki magát; zsidó a hajlékony és művelt megértő, – akinek mostohatestvére a sznob; zsidó az anyagi biztonságra törekvés, – amely olykor szívtelen önzéssé fajul; zsidó az éber vigyázás, a töprengő melankólia és az emberek közti igazságosságért és testvéresülé-

sért való rajongás. E nép páratlanul szélsőséges lelki klímája a legtávolibb végleteket iveli át. A legnagyobb túlzások teremnek meg benne, egymás szomszédságában; mint ahogy zsidó családokban édestestvérek közt is gyakori az ellentét. S mégis, a tulajdonságok e roppant sokfélesége és látszólagos ellentétessége két mindenütt meglevő főtendencia körül csoportosítható: az önellenőrzés tudatossága és a száműzött ember belső bizonytalansága köré. Az önellenőrzés civilizáltságot, morális és logikus fegyelmezettséget jelent (persze az Ösztönök tétovaságát is), a jellegzetesen emberi tulajdonságok fejlettségét: s bár nem ártana, ha a zsidó természetnek ez az oldala vesztené valamit merevségéből, görcsös résenlevése enyhültebbé, vaskos exaktsága könnyedebbé és az imponderabiliták felfogásában fogékonyabbá válnék, egészében a zsidóság büszke lehet apostolaira, tudósaira és intellektueljeire. Nehéz megfelelni arról 'is, hogy az a zsidó szellem, amelyet e típusok képviselnek, évezredek lassú kezemunkájának teremtménye, – s ki merne kurt emberi eszével belenyúlni egy végzetes képződménybe, amelyben a történelem úgy összekeverte az erényeket és gyarlóságokat, hogy nem lehet tudnunk, vajjon egyiknek kimetszésével nem irtanók-e ki a másikat is. – Másképp áll azonban a dolog a belső bizonytalansággal, amely annyi kinos és félszeg jelenséget szül a zsidó életben, morális és lélekegészségügyi szempontból egyaránt. Beteg állapot ez, s láttuk róla, hogy újabb keletű; az emancipáció óta lobbosodott el. Itt még megvan talán a gyógyulás lehetősége. A hiba természetesen nem az, hogy az emancipáció megtörtént, hanem az, hogy csak félig történt meg; nem csoda, ha a zsidóság elvesztette az egyensúlyát s belebetegedett a rászakadt szabadságba, amely felébresztette, de nem elégitette ki egy igazi jogegyenlőségre való igényeit. A zsidóságnak meg kell találnia elvesztett harmóniáját. Ha egyelőre nem is tud összhangba jutni a környezetével, módjában áll megteremtenie az összhangot önmagával; ha ez meglesz, talán jobb viszonyba fog jutni a külvilággal is.

BORBÉLY SZILÁRD

A csoda

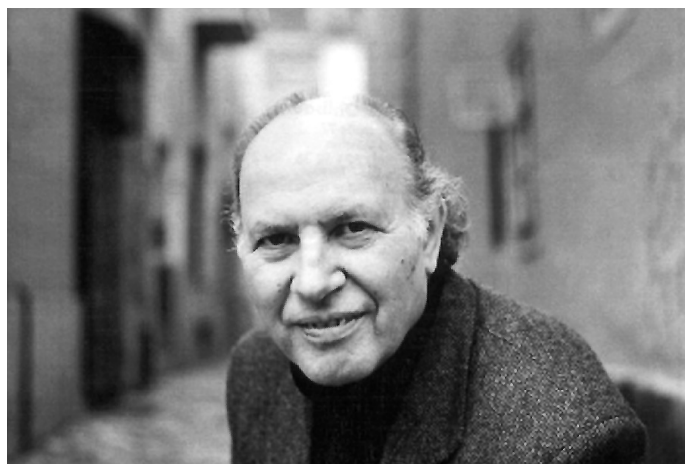
Komlós Aladár írása azokat a közhelyeket gyűjti össze, amelyeket a 19. századi nemzeti mozgalmak ideológusai kényszerítettek rá az általuk *zsidó lélek*nek nevezett fogalmi konstrukcióra. Ez a szókapcsolat aligha létezett valaha is mást, mint papírra írt szavak formájában. De mivel ott nagyon is létezett, ezért idővel, ahogy az már lenni szokott, az emberek gondolkodásán keresztül hatást gyakorolt a cselekvésekre is. Ezt ki más tudhatja jobban, mint a szövegértelmezés útját követő hagyomány örökösei? A nemzeti ideológiák harca a 19. században a közép-korból örökölt antijudaizmust merőben új összefüggések közé helyezte: állam nélküli nemzetként tekintett rá, olyanként tehát, amely az államnemzet egyedül üdvözítő új hitét már létével cáfolta. A zsidók léte arra szolgáltatott zavaró példát, hogy nem csak az államnemzet lehet a jövőendő letéteményese, vagyis a nemzet túlélésének egyetlen záloga. A 19. századi nacionalizmusok attól rettegtek, hogy a nemzet és nyelve feloldódik a népek tengerében, ha nem óvja az állam, mint pogány transzcendencia, szűk keblű „üdvön”, ahonnan mások ki vannak zárva. Fiatal népek idegessége ütött át ezen a félelmen, olyan népeké, amelyeknek nem volt történelme, múltja, vagyis nem bírt *könyvvel*. Az antijudaizmusból ekként lett a nemzeti mozgalmak lelkesedésében nemzeti elvű antiszemitizmus, amely antinacionalizmus formáját öltötte. Ez a negatív erő lett a zsidók asszimilációs törekvései legerősebb ösztönzője, amely téves út Auschwitzban borzasztó véget ért. A zsidó sorson túl az európai kultúra esélyeire, közös jövőnkre néz-

ve hordoz tragikus tanulságokat. A le nem vont következtetések a *Kereszt* megváltó erejébe vetett hit érvényességét, a teremtő és gondviselő Isten fogalmát illetik azóta is súlyos kétellyel; és érvényes válaszok, azt hiszem, még nem születettek.

A Tóra népe államnemzeti keretek nélkül élt évezredekig gettókba kényszerítve, szétszórva, megalázva és nem merült fel benne a nemzethalál gondolata. A borzasztó stigmák, amelyeket a nemzeti tudományok filozófusai és propagandistái sütöttek a *zsidó lélek*re, amelyeket csokorba gyűjt Komlós Aladár írása, hazug közhelyeknek való behódolás mementója. Az asszimilációs nyomást szolgálták, az államnemzet ideológiájának való meghódolást terjesztették ki. A 19. század által használt racionalitásmodell, amely a felvilágosodás korából származott, elvesztette spekulatív gyökerét, de az exponenciálisan felhalmozódó természettudományos ismeret hatására néhány generáció számára nagyon erős élménnyé vált. Ez a mámorító, roppant erős élmény a *valóság*ba vetett axiomatikus hit volt. Talán soha olyan bizonyosnak és meggingathatatlanak nem tűnt még az európai kultúra ideje során, hogy létezik valami közös, mozdíthatatlan bizonyosság, amelyre építeni lehet. Egy igazi, mindig vágyott Archimédész pont, a Valóság, amelyre támaszkodva ki lehet mindent, akár az egész univerzumot is mozdítani sarkaiból. Hatalmas lendületet adott a kísérleti tudományoknak ez a roppant bizonyosság.

Hazánkban az optimista asszimilációs időszakban, amely még 1938-on, az első zsidótörvények elfogadásán is túlnyúlt, alig lehet valamit tudni arról, milyen volt ebben az országban zsidóként élni. Akik nyomot hagytak a ma-

Kertész Imre

gyar nyelvű kultúrán, azok többségében elkendőzték zsidóságukat. Mintha ez nem volna fontos, valamiféle születési baleset, mint a köldökszinór, amely szerencsétlen esetekben a születendő baba nyaka köré tekeredik, de a rátermett és ügyes bába megoldja a veszéllyel fenyegető helyzetet. És ez az egész mállór nem több, mint múltó epizód, rossz emlék, amelyet le lehet vetni, akárcsak a boldogtalan szerelem emlékét. A hazai írók, ha zsidó származás lappangott a család múltjában, igyekeztek nem tudomást venni róla. Radnóti Miklós élete lehet tanúság erre, a magyarság vállalása, de a zsidósághoz való tartozás esetlegességének hangsúlyozása. A zsidó hagyomány, az óhéber babonák elutasítása az európai és a zsidó felvilágosodás örököseinek jegyezte el a hazai zsidókat. Megrendülten olvasom mindig a Komlóséhoz hasonló önostorozó, önvádoló mondatokat, amelyekből látszik, hogy fényes elmék behódoltak az antiszemita retorika kizáró ítéleteinek. Azokat bensővé tették, és hagyták magukat kizárni.

A felvilágosodás világi alapokra helyezte az emberről való gondolkodást. Ezzel egy új beszédmódot alakított ki, amely aligha volt kevésbé mentes az előítéletektől; babonás vagy éppen abszurd elemektől, mint a korábbi elődei, amelyeket leváltani kívánt. Mindenesetre egy elvont, új fogalmi keretet alakított ki, amely szerint az ember pontszerű része a valóságnak, fizikai és anyagi természetű létező, a test kiterjedésére és súlyára redukálható tárgyszerűségében megragadható valami. A zsidó hagyomány az értelmezés szabadságát a hit elé helyezte.

A kereszténység épp fordítva, a hitet emelte az értelmezés fölé. Az erkölcsi gondolkodás hagyománya épp azon a tudáson alapult, hogy az ember nem racionális lény. A ráció és a morál kapcsolata értelmezésre és szabályozásra szorult. A felvilágosodás észhite egyenlőségjelet tett az alapvető értékek közé. Azt hirdette, hogy ami észszerű: az morális, szép, jó és így tovább. Valójában, amikor az ember morális megfontolásokat tesz, felfüggeszti a racionalitás szabályait. Nem racionális ugyanis, hogy áldozatot vállaljunk a másikért.

A 20. században az aktuális másik

A magyar zsidóság hagyománya megtört, felhalmozott szellemi értékei pusztulásnak indultak. Újraépítésük csak a többségi társadalom bátorító, elfogadó figyelve mellett lehetséges.

szerepébe, az általános és elvont felebarát helyébe a zsidó lépett. Az üldöztetés idején bebizonyosodott, hogy az asszimiláció útja kudarccal végződött. A magyar zsidóság hagyománya megtört, felhalmozott szellemi értékei pusztulásnak indultak. Újraépítésük csak a többségi társadalom bátorító, elfogadó figyelve mellett lehetséges. A holokausztot átélő és köztünk hordozó nemzedék hatalmas feladatot végzett el, a 19. századi tartalékokra

hagyatkozva megfogalmazta tapasztalatait és emléket állított egy elpusztult népnek. Felemelő elismerését jelentett ennek a Kertész Imrének ítélte Nobel-díj. Ugyanakkor megalázó volt a díjat elutasító hazai közvéleményben megjelenő erős hangok, amelyek széles társadalmi csoportok egyetértésével találkozott, mérvadó értelmiségi és politikai körökben is. Aligha lehet e fölött bizakodva és könnyű szívvel tovább lépni. A holokauszt utáni nemzedékekben kísért a néma tapasztalat, a rettenetről való nyelv nélküli tudás, amely a zsidó lélek Komlós által használt fogalmának új összefüggést teremtet. Az ősök hagyományának bátor és öntudatos vállalása a legfiatalabbakban reményt jelent, hogy lehetséges lehet a jövőben a zsidó-magyar közös sorsvállalás, már persze nem 19. századi, hanem 21. századi alapokon, amelyről ma még keveset tudunk, amelyre a borzasztó tapasztalatokkal bíró idők félelemmel, kétkedéssel és óvással tekintenek.

A 20. század tapasztalata az volt, hogy a morál elszakadt az ember irracionális lényéből kiinduló, vallási tapasztalattal összekapcsolódott keretből. A racionalitás modelljei felülbírálták a morális kérdéseket.

Auschwitz racionális modell által jött létre, csak és kizárólag az ésszerű döntések alkották meg. Az antiszemitizmus korábbi alakzatai érvényben maradtak a 21. században is. Az államnemzeti keretek meggyengülése, elbizonytalanodása felgyorsult, ezzel együtt a pánikreakciók is. Időközben Izrael létrejött az államnemzeti antiszemitizmus helyébe korábban ismeretlen érveket hozott, és új nyelvi

formára talált az Izrael-ellenességben és a palesztinokkal való feltétlen azonosulásban. A kizárás nyelvi technikái megújultak és megerősödtek a rendszerváltás után hazánkban. A vallási megújulás mozgalmak a csodának a moralitás világát felülíró jelenléte felé nyitottak. A megmaradás hite pedig rá van utalva a csodára, amely túl van a racionalitás területén. Ott, ahol a moralitás lakik.

CSÁKI MÁRTON

Láthatatlan szavak

Mi a lélek? A legkevésbé emberi részünk. Sem a másik, sem a saját lelkét nem láthatta, nem tapinthatta még ember, akkor sem, ha – mint a Biblia mondja – a vérben lakozik is. A lélek létre vonatkozó egyetlen bizonyítékunk, hogy szenvedünk, hogy e szenvedésen keresztül tudunk magunkról, illetve hogy e szenvedés elviselhetővé tétele érdekében művészetet teremtünk. A léleknek – amint az etimológia is mutatja – a lélegzethez van köze, ahhoz az alig érzékelhető légáramhoz, amely az éteri természetének legmegfelelőbb zenében, valamint a *szóban* képes alakot öltetni, ám amely teljes intenzitással csak a születés traumáját követő artikulátlan sírásban tör elő, hogy aztán az utolsó, néma kilégzéssel búcsúzzon. Mindaz, ami e kettő között van, maga az élet – a szavak.

Noha a léleknek így elsősorban hangja van, és biztos vagyok benne, hogy ennek a hangnak léteznek regiszterei, amelyeket csak bizonyos emberek hallanak (meg persze olyan árnyalatai is, melyeket nem hallhatunk, akkor sem, ha hallani véljük – amennyiben mégis, az a művészet csodája); noha folyamatosan üldöz ez a „zsidó hang”, talán éppen azért, mert egyszer üldözőbe vettem, de ő ejtett rabul (vajon milyen sugallatra kezdtem el követni?); noha dühöd olvasásvágyam mást sem szolgál, mint hogy újra meg újra azonosítsam ezt a hangot – vagy az engem –, elnyerve egy pillanatra az önazonosságot, amely a magány széttűzésének illúziójával is megajándékoz; noha élni sem tudnék a remény nélkül, hogy egyszer visszacsalogathatom ezt a hangot az írott szavak közé – nem kevesebb ez,

mint a *ki vagyok én?* kérdésének megválaszolhatóságába vetett hit –, mégis szkeptikus vagyok a Komlós-féle kísérletekkel szemben.

Két okból is. Egyrészt – bár Komlós téziseivel jó részt egyetértek – túl profán vállalkozásnak tetszik

a lélek kategóriákra osztása, ami végső soron az emberi nem egységét tagadja. Igaz, a néplélekről szólván Komlósnak, akár a műfajt megalapozó romantikusoknak, eszébe sem jut a kategóriák között minőségi különbségeket tenni, azt csak a huszadik századi bestiális (persze szintén a 19. századi, többé-kevésbé jóhiszemű elődökre támaszkodó), a néplelket a genetikával azonosító fajelmélet tette. Ám ha lemondanánk a „néplelekről”, hogyan olvashatnánk Bubert, a népmeséket, hogyan is beszélhetnénk a mítoszok civilizáció-alakító erejéről? Ha mindenestül tagadjuk a kollektív psziché – akár családi, akár zsidó, akár európai stb. – létét, akkor csak egy megoldás marad: lemondani a *találkozásról*, és szembenézni a ténnyel, hogy egyedül állunk a világban. A közös lelkiesség tételezése, mint a magány elleni utolsó mentsvár, különösen fontosá válhat a szekulárisok számára – a hitben élő embernek ez nem kérdés, hanem mindennapi tapasztalat –, akkor is, ha provinciálisnak ítélt vallási, etnikai közösségükből a Komlós említette nemzetköziségbe vetik magukat: a messianisztikus gyökerekből táplálkozó világi eszmék melletti elkötelezettség ilyenformán csupán a „néplelek” megteremtette bensőségesség kiterjesztése (vagy pótléka). Egyébként Komlós írásának talán csak a „nemzetköziségbe” menekülés kapcsán írt gondolatai felett járt el az idő, bár láthatjuk, a transznacionalizmus milyen sok zsidó számára kedves. Ma ugyan-

is nincs „korszellem”, elkötelezettség – kitérni sincs hova. Másfelől nincs miért: Izraelbe költözni ma már egy – meglehetősen nehéz – döntésen múlik, így az öngyilkos azonosulás-vágy, mimikri-kényszer és önfeladás *külső* kényszere is csökkent (azaz megváltozott: ma nem a származást, hanem az Izrael-pártiságot „illik” titkolni). De mindez politikai, történelmi változásoknak tudható be, nem a lélekre tartozik.

Másrészt, hol a helye Komlós elméletében az individuumnak, hogyan is tudhatnám megállapítani, hol válnak el egymástól a személyiségemből, a neveltetésemből, környezetemből, érdeklődésemből eredő gátlások a mindenki által tapasztalt civilizációs, vallási tabuktól, vagy az oktatási intézményeknek nevezett lágeregekben tanult tilalmaktól? Lehet-e valóban akkora különbség a zsidó lélek és az inkább zsidó, mint görög háttérrel bíró kereszténység látásmódja között? Ha igen, akkor feltehetően a testhez való viszonyban, hiszen a kereszténység szimbolikájában központi helyen szerepel egy megkínzott test, amely mégis esztétikus – egyes középkori szentábrázolásokon még az alig leplezett erotikus kíváncsiság is megnyilvánul: a szenteknek *szépnek is* kell lenniük. A modern korban a testhez való viszony mindenképpen felszabadultabbá vált – ha nem is annyira, mint hinnénk –, és igaz volt ez a zsidó irodalomra is, egészen a holokausztig, ám a túlélők élményei, a tömeghalál látványa, a test megjelölése és egyencsontvázzá sorvasztása tovább tabusították a témát. De visszatérve: a kereszténység görög öröksége alighanem az esztétikai látásmód, amellyel a görögség ugyanolyan magas szinten, csak éppen más úton volt képes meghaladni a természeti világot, mint a zsidóság a maga erkölcsi követelményeivel. Lehetséges, hogy a jelentős

Elias Canetti

zsidó képzőművészek színrelépésére nem a képi ábrázolás tilalma miatt kellett oly sokáig várni, hanem azért mert a képzőművészet egyszerűen nem felelt meg absztrahálási szenvedélyüknek, és csak akkor éreztek erre késztetést, amikor a festészet stb., az ő hatásukra is, „zeneibbé”, expresszív-ébbé vált?

Egyáltalán: szabad-e beszélni olyasmiről, aminek csak a létéről tudunk bizonyosat, de nem a milyenségéről? Mert bizonyosság van: Kafka, Jabés, Lorand, a sivatag és a kövek... ám ezek a bizonyosságok minden szilárdságuk ellenére sem érnek többet a sejtelmeknél. Ám az több mint megérzés, hogy a zsidóságban a szem és a látvány helyett a *fül*, a *hallás primátusa* érvényesül: a láthatatlan szavaké. A törvény is *elhíváson* alapul. Ez a szavakhoz való viszony abból a feltevésből származik, hogy létezik egy könyv, amely magában foglalja a világot, az örökkévalóságba ékelt történelmet, mindent, egyidejűleg. Megfordítva: *a világ olvasható*, sőt, ez megértésének egyetlen módja; a szavak nem elválasztanak a világtól, hanem feltárják azt. És ahogy az olvasás állandó önfegyelmet és már-már kényszeres önreflexiót követel, úgy az írás is: a „zsidó lélek” számára a legkézenfekvőbb önkifejezési mód mindig az *írás* és a látszólag kevésbé produktív *olvasás* marad, mert a szavak közt találhat rá *valódi* önmagára – ezért, hogy az életet a szavakkal azonosítsuk.

Komlós írása gyönyörű kudarc.

Szükségképpen az, hiszen azon lelki kettősségek, egymást kizáró szélsőségek, melyeket egyaránt zsidó tulajdonságnak vél mind ő, mind a tágabb környezet, nála is egyszerre jelentkeznek. (Ezek közül talán csak az iróniát nem említi, ami már a „szőrszálhasogató” hagyományban is benne rejlik, és amit a modernitás óta a zsidó szellemmel azonosítanak, sőt, a testiség tabuja helyett éppen hogy szabadossággal vádolták a zsidó írókat. Meglehet, Komlós tisztán látta, hogy a testiség túlhajszolása csak az érzékiség utáni tétova sóvárgás fonákja.) Kudarca, mert az ellentétes érzékenységek, melyek közt rendet akar vágni – a kívülállás és a cselekvés eszményítése, a teremtés tényében, *de* elhibázottságában való hit, az apokaliptikus látásmód és a messianizmus maradványa, a radikális gesztusok és a konzervativizmus iránti vonzalom – röviden

ész és prófétai szenvedély egymást erősítő impulzusai ott munkálnak esszéjében. És ezért gyönyörű, ahogy objektív elemzése kimondatlanul is vallomásba omlik.

Számomra is csak a tanúskodás marad a szavakban lakó *közös* lélekről szerzett tapasztalatomról, arról az anyanyelvről, amelyet ténylegesen csak anyámmal beszéltem: olykor, minden ok nélkül szavakat, neveket soroltam neki – maranno, galut, avoda zara, mamele, Solomon ibn Gabirol –, a pusztá hangzással igyekeztél demonstrálni e szavak hatását, ő pedig mindannyiszor megjegyezte, látja, milyen semmihez sem hasonlítható felindultságot ébreszt bennem ez a játék. Vagyis *egyszer* valaki *tudta*, mit érzek e szavak hallatán, melyekben nekem szinte tapintható a „zsidó lélek”, az ajtómra tűzött Canetti-idézet pedig – „az, aki beszél, a fiú, visszahozza őt szavakban, és az a másik, az anya, nem hagyhatja el soha” – mindig emlékeztet arra, hogy létezhet valaki, akinek kimondhatom őket.

* Halasi Zoltán fordítása

ÉLET ÉS IRODALOM

IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

Kedvezményes éves
előfizetési díj 15 500 forint
Megrendelhető
a szerkesztőségben, telefon:
210-5149, fax: 303-9241
e-mail: es@es.hu

SZERETNÉNK ÖNT IS
OLVASÓINK TÁBORÁBAN ÜDVÖZÖLNI.

SZERZŐINK A TÉNYFELTÁRÓ ÚJSÁGÍRÁS,
A KORTÁRS IRODALOM, PUBLICISZTIKA
ÉS GRAFIKA ÉLVONALBELI KÉPVISELŐI.
PÉNTEKENKÉNT KERESSE A HÍRLAPÁRUSOKNÁL
VAGY FIZESSEN ELŐ AZ **ÉS**-RE!

DR. KÖVES SLOMÓ RABBI

Létezik-e zsidó psziché?

Léteznek-e jellegzetes zsidó jellemvonások, jellegzetes zsidó értékítéletek?

Komlós Aladár tanulmányát olvasva, felmerül a kérdés: Beszélhetünk-e egy adott etnikai, vallási csoport-hoz, adott szubkultúrához tartozó egyének esetében őket jellemző közös jellemvonásról, jellegzetes pszichéről. Komlós gondolatmenetének lényege, hogy a zsidóság egyedi, több ezer éves történelemből, a környező, őket befogadó, megtűrő vagy éppen kitagadó, sőt üldöző társadalmakkal való összetett viszonyából fakadóan, a zsidósághoz tartozó személyekben kialakultak olyan jellegzetes vonások, olyan értékítéletek, amelyek meghatározóak mind saját önmeghatározásuk, mint pedig a környezetükkel való kapcsolatok szempontjából.

Meggyőződésem, hogy Komlósnak igaza van eme alapvető felvetésében, és habár teljesen más társadalmi és politikai környezetben, de következtetése a mai napig is érvényes.

A Bibó féle eltérő zsidó/nemzsidó tapasztalat

Bibó István, a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című, páratlan munkájában ugyancsak hasonló felvetésből indul ki, és többek közt ezzel értelmezi az antiszemitizmus problematikáját. Bibó gondolatmenetének lényege, hogy az eltérő történelmi viszonyokra épülve bizonyos etikai és élet-helyzeti kérdéseket egészen másképp értelmeznek zsidók és nem zsidók. Egy általa alkalmazott példa a pénzhez, és a lehetőségek kihasználásához való hozzá állás. Többek közt a következőket írja: „a zsidók (...) megélésének csupán olyanfajta lehetőségei voltak nyitva, melyeket a környező társadalom átengedett nekik (...) A zsidó-

ság számára azonban az emberi lehetőségek szélére szorítkozás, morális és intellektuális feladatként jelentkezett. Így vált nagymértékben tipikussá a zsidóságban egy magatartás, mely minden megnyíló, ki nem aknázott és észre nem vett gazdasági és emberi

lehetőséggel szemben állandó beidegződéssé tette a lehetőségekhez való gyors racionális alkalmazkodást, a megnyílt lehetőségek ki nem hagyását.”. Ezzel szemben a nem-zsidó oldalon, „a lehetőségek hagyományos, szokásszerű kezelése” alakult ki, ahol „az emberek egzisztenciájukat bizonyos megszokott forrásokra alapozták, s ezen kívül álló lehetőségekkel, ha egyáltalán észreveszik őket, nem szívesen foglalkoznak.”.

Az ebből az alapvető jellemkülön-

Ezzel szemben áll a krisztusi doktrína, amely a törvény betűje mögötti „törvény szellemét” helyezi előtérbe és nem a törvény gyakorlati értelmezését.

ségből fakadó, eltérő tapasztalatokra épül aztán, hogy mondjuk a „minden lehetőség kihasználása” a zsidók szemében célravezető, bölcs és praktikus viselkedés, a nem-zsidók szemében pedig túlzott nyomulás, kapzsiság, izágaság.

Eltérő teológia, eltérő jellemek

Meggyőződésem, hogy a Bibó féle történelem-szociológiai magyarázaton túl a dolognak mélyebb lelki gyökere

is van, mégpedig olyan, amely az alapvető teológiai alapú értékítélet különbségeiből fakad.

A judaizmust szokták a „törvény vallásának” nevezni. A judaizmus bizonyos értelemben megszemélyesíti, kézzelfoghatóvá teszi Istent azzal, hogy Isten szavát nem csupán absztrakt etikai tanításnak, lelkiismereti kérdésnek, hanem a legapróbb részletekre kiterjedő törvénynek tekinti. A „tett a lényeg” (*Atyák* 1:17.) – tanítják a talmudi bölcsek, és ennek megfelelően a judaizmus felfogásában egy adott tilalom vagy felszólítás esetében a törvény betartása és nem csak a mögöttes levő (vagy nem levő) áhítat a lényeg. Így aztán egy bibliai parancs esetében a parancs gyakorlati részleteit és nem egyedül szellemi háttérét hangsúlyozza a zsidó értelmezés. A zsidóság alapelve tehát, hogy az Isteni Tant folyamatosan alkalmazni és az

alkalmazás folytán értelmezni, kifejtetni kell. A racionális gondolkodás segítségével pedig meg kell találni minden lehetséges eshetőséget, amely a törvény értelmezésében a segítségünkre lehet. Erről szól az egész Talmud, és értelem-szerűen így működik a talmudi gondolatvilágon nevelkedett zsidó ráció, amely ezt az értelemszerűséget és tipikus gondolko-

dásmódot alkalmazza nem csak a Talmud oldalain, hanem a mindennapi, világi életben is.

Ezzel szemben áll a krisztusi doktrína, amely a törvény betűje mögötti „törvény szellemét” helyezi előtérbe és nem a törvény gyakorlati értelmezését. Erről szól például Máté Evangéliumában a tíz parancsolat értelmezése (*Máté* 5.), mely szinte mindegyiknél az aprólékos gyakorlati alkalmazás helyett a „szív ügyét hangsúlyozza”.

Bibó István

„Házasságot ne törj! Én pedig azt mondom nektek: Mindaz, aki bűnös kívánsággal asszonyra néz, szívében már paráználkodott vele.” (*Máté uo.*). Ez a felfogás a Biblia szavát inkább absztrakt etikai tanításnak tekinti, melynek a mindennapokban való megvalósítása egyéni lelkiismereti, és nem törvényi kérdés.

Tehát a Bibó féle eszmefutás nem csak hogy helytálló, hanem a szociológiai viszonyokon túl, sokkal mélyebben a zsidó/nemzsidó lélekben gyökeredzik. A zsidóságban a lehetőségek racionális kihasználása az Isteni Tan, mint aprólékosan értelmezendő törvény judaista felfogásában alapszik.

A zsidó psziché alapvető problémája: a küldetés és a száműzetés

Véleményem szerint, az egyes eltérő jellemvonások és eltérő tapasztalatok mellett létezik egy olyan alapvető jellemzője a zsidó pszichének, amely ugyancsak a zsidó teológia alaptételében gyökeredzik, és felfedezhető a zsidó identitás igencsak viharos 3000 és különösen az európai történelem utóbbi 200 évében. Ezt a pszichét alapvetően a zsidóság öndefiníciója, és a környező világ és a zsidóság kapcsolatának látszólagos ellentmondása határozza meg.

A zsidó nép nemzeti öntudata egy olyan történelmi hagyományon nyugszik, amely a héber törzsekből való zsidó néppé alakulást a vallás, a judaizmus születéséhez köti. A zsidóság saját honfoglalása elé datálja népi születését, így aztán sorsa az évezredek során nagyon szorosan összefonódik saját vallása és a környező világ, a

környező népek és emberek összetett kapcsolatával és kölcsönhatásaival.

A zsidók számára nem csak a kivettség és a folyamatos fizikai meghurcoltatás jelenthették a nehézséget, hanem legalább ennyire ott volt a háttérben egy teológiai probléma. A probléma kulcsa pedig az, hogy a judaizmus felfogásában a zsidók, az Isten által a kiválasztott Ábrahám fiainak feladata, hogy „fény legyenek a népek előtt” (*Jesájá* 42:6., 49:6., 51:4.), vagyis a monoteizmus és a Tórában lefektetett alapvető erkölcsi tanítások hirdetésével (Noé hét törvénye) feladatuk a világ megváltoztatása. Hogyan fér össze ez a kiválasztott küldetés a száműzetéssel, a meghurcoltatással, és különösen a gettókba való elzártsággal, a külvilággal való prosperáló kapcsolat hiányával?

A teológia erre természetesen megadja a maga választát: „Jót tett az Örökkévaló Izraellel, hogy szétszórta őket a népek között” (*Talmud, Pszáchim* 87.); „Mindezek a dolgok végülis a Messiás eljövételéhez és a világ tökéletesítéséhez vezető utat készítik elő és a világot tökéletesítik, a világ népeit arra készítette, hogy együtt szolgálják az Örökkévalót (...) Hiszen ezek a témák eljutottak még a világ legtávolabbi sarkaira is, még az akaratos nemzetekhez is, és még ők is ezekről a dolgokról és a Tóra parancsolatairól beszélnek. (...)” (*Maimonidesz, Misne Tóra, Királyok szabályai* 11:4.).

Más szóval maga a száműzetés a nemzeti küldetés része, melynek lényege a világ mind gyakorlatban vett, mind pedig spirituális szinten történő fel-emelése, a kabbala nyelvén a „szikrák

összegyűjtése”. A zsidó teológiában, és így a zsidók ebből fakadó öntudatában a száműzetés, a kivettség, a különállás, és az ezzel járó fájdalmak nem identitásuk alaptételei, hanem egy nagy kép magától értetődő velejárói. Olyannyira, hogy ezt a kettőséget már a kiválasztott ősök bibliai biográfiái is tükrözik. Ábrahám, Izsák vagy Jákob történetei mind azt üzenik, hogy a küldetésre való kiválasztottság sokszor fájdalommal jár együtt.

A zsidóság ebben a tudatban élte életét. Zsidóságukban, a zsidó öntudat formálásában, a sűrű szenvedések ellenére sokkal nagyobb szerepet kapott a szent küldetés, mint a szenvedés tapasztalata.

A szenvedés, mint identitásformáló kiindulópont

A zsidóság kétszáz évvel ezelőtti emancipációs törekvéseinek velejárója volt a zsidó identitás újjáértelmezése. Ez az asszimilációs újjáértelmezés

Joseph Roth

a zsidóságot igyekezett vallási különállásától megfosztani abban a reményben, hogy akkor a szenvedés is megszűnik. Az asszimilációs folyamat azonban nem hozta meg a várt reményeket, sőt a huszadik század történelmét tekintve kijelenthetjük, hogy kifejezetten kontraproduktív volt.

A Holokauszt kitörölhetetlen traumája után, a zsidóság ismét egy újfajta identitástudatot keresett és velt

megtalálni, egy az asszimilációs felfogással lényegében szemben álló vallástalan nemzettudatban, a vallástalan modern Izrael képében. A vallástalan cionizmus (korban a Holokausztot jóval megelőző, de nagyszerűen előrelátó) atyjai úgy vélték, hogy a félresiklott asszimiláció helyett a vallástalan nemzetállam a megoldása a zsidóság száműzetésének, szenvedésének.

Mindkét értelmezés lényege, hogy a száműzetést nem egy komplex identitástudat mellékes részlemeként, hanem a jövő útválasztásának, az öntudat formálásának alapvető kiindulópontjaként kezelte, hiszen a zsidóság új típusú identitásválasztása során, elsősorban a száműzetésre, a szenvedésre kereste a megoldást.

Mára kezd egyértelművé lenni, hogy a vallástalan nemzettudat sem tudott erre a problémára megoldást adni. Hiszen Izrael nem hogy nem hozta el a szenvedés végét, hanem bizonyos értelemben éppen a támadások fő célpontja lett.

Az egészséges psziché

A zsidóság – véleményem szerinti – egészséges identitásához az a felismerés vezethet el, ha ráébredünk, hogy a gyűlölet és az esetleges szenvedés tapasztalata nem lehet identitásunk formáló alaptétele. Ezzel szemben újból meg kell ismernünk, fel kell építenünk, a „zsidó” pozitív fogalmát, amely lehetőséget teremthet a pozitív zsidó tudat kiépítésére. A zsidóság mint pozitív fogalom nem más, mint a zsidó hagyományokon alapuló értékrend. Az a küldetéstudat, amely a zsidóság születésénél fogant, és tette azt az identitás alapkövévé. Ennek megismerése, megértése, befogadása a feladatunk. Erre kell koncentrálnunk, és ez, nem pedig a szenvedés szindrómája kell, hogy adja identitásunk alapját. A zsidó hagyományok, történelem, filozófia tanulmányozása, megismerése és meg tapasztalása vezethet el a pozitív zsidó öntudathoz, és ébreszthet rá a zsidóság valódi tartalmára, egy olyan értékre, amelytől nem szorongunk, hanem amit öntudatosan vállalunk.

A szerző az EMIH, Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség vezető rabbija

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ

Komlós Aladár: A zsidó lélek című írásáról

*Ne űzzetek el a szent
koporsótól,
Hisz aki benne nyugszik,
nekem is anyám*

(Kiss József)

Komlós Aladár talán nem is azért emblematisz alakja a magyar(országi) zsidó kultúrának, mert – noha nagy vállalkozását nem fejezte be – a legalaposabban dokumentálta a zsidó származású alkotók teljesítményét a klasszikus 19.századi, illetve a századeleji magyar irodalom történetében. Sokkal inkább azért, mert – aligha függetlenül attól a tapasztalattól, amikor katonaként a zsidó identitásnak egy számára ismeretlen („zavartalan”) formájával találkozott Galíciában – egész életén át az asszimiláció és a saját hagyományhoz való ragaszkodás végpontjai közt szemlélte s mérlegelte a zsidó identitás modernkori alakulását. A *zsidó lélek* c. írása nem a legkorábbi azok közül, amelyeket a zsidó identitás rendezetlen kérdéseinek szentelt, s talán nem is a legszakszerűbb a zsidó sors történeti megközelítése dolgában. Az 1929-es dátum azonban azért teszi egyedi értékűvé ezt a nagy léptékű számvetést, mert közvetlenül olyan korszakküszöb előtt született, amely után a korábbi módon nemigen lehetett hitelesen értekezni a zsidókérdésről.

Első látásra nem ütközik különösebb nehézségekbe annak „rekonstrukciója”, mit is mond Komlós. Legálábbis abban az értelemben, hogy

mely kérdésre felel A *zsidó lélek* c. esszé. A szöveg abból az ellentmondásból válaszolja s határolja is élesen a lehetséges válaszok horizontját, amely a zsidóság politikai emancipációja utáni időszakban az asszimilációs készség és a lényegi befogadottság hiánya között képződött meg. Az emancipáció politikai aktusa Komlós értelmezésében már maga is ellentmondásos történet. Olyan vágyott pillanat, amelynek következményei nem a remélt módon léptek életbe. Az emancipáció ugyanis sajátságos módon azért fosztotta meg a zsidóságot a végső támasztékától, a hagyományaiba vetett hitétől, mert épp ama rétegei számára bizonyult megtévesztőnek, amelyek a leginkább szorgalmazták a különbségek felszámolását. Vagyis akik az asszimilálódástól, tehát egy más hagyomány választásától remélték nemcsak az emberjogi egyenlőséget, hanem az igazságos társadalmi érvényesülést is. Az esszé voltaképpen kérdése tehát az, hogy mely okokból alakult ki s miképpen orvosolható az emancipált, „modern” zsidóság lelki meghasonlottsága.

Fontos emlékeztetnünk itt arra, hogy a szöveg diszkurzív hálózatában három tényező bizonyul meglévőnek, „létezőnek”. Az egykori hontalanságból emancipálttá lett zsidóság lelki meghasonlottsága, a hagyományok hordozó erejének egzisztenciális nélkülözhetetlensége és a tényleges elvagy befogadottság hiánya. Az utóbbi kettő értelemszerűen premisszaként, az identitás – hasadt lelkiességben feltá-

muló – zavarai pedig következményként számítanak itt „létezőnek”. A (diaszpóra-létből adódóan elsősorban vallási-szokásrendi) hagyományaitól elszakadó zsidóság Komlós okfejtése szerint – tudatos önkontroll és a belső bizonytalanság, a toladó arrogancia és a görcsös félszegség végletei között – azért viseli magán a kiegyensúlyozatlan lelkiség lenyomatát, mert hasonulási vágyától vezettetve a környező kultúra tekintetével kezdte szemlélni, mérni és megítélni önmagát. Minthogy pedig ez az átsajátított (ön)megítélés lényegében mindenütt kritikai volt, a hagyományos zsidó mentalitás és a történeti identitástudat ambivalens felülvizsgálatához vezetett. Éspedig az önbecsülés és az önleértékelés olyan különös elegyéhez, amely meglehetősen megrendítette, de legalábbis kérdésessé tette a zsidó hovatartozás-tudat amúgy sem szilárd alapjait. A sajátként élt lét és az arról való tudat feszültségének szerencsétlen áthidalási kísérletei következtében Komlós szerint az identitásképzés legfőbb eleme, a származási értelemben vett zsidó-volt sérült a legvégzetesebben: „a zsidó tudta, hogy környezete úgy néz rá, mint többé-kevésbé bűnös és nevetséges alsóbb rendű lényre, s végül tudatalattisága homályában maga is kezdte restelni és rejtteni való hibának érezni a származását. Elvesztette, amiben minden más nép fia magától értetődően nyugszik: ember voltának nyugodt önértékét. (...) Nem hitt magában mint zsidóban, hát nem hitt magában mint emberben sem; a magunkban való hit azonban az egyéniség kialakulásának, minden jelentős szellemi alkotásnak s az erkölcsi önértéknek is feltétele”.

Van Komlós írásának néhány olyan további premisszája is, amelyekből – a zsidó jellem és karakter származástani magyarázata, a zsidóságnak a mítosztól a logoszig vezető folyamat csúcspan való elhelyezése, stb. – később eltávolodott ugyan, de amelyek okán szöve-

ge akár a méltatlan értetlenség áldozatává lett zsidó karakter rejtett apológiájaként is olvasható. Magam úgy vélem, az ilyen olvasat az említett téves premisszákra hivatkozva sem tesz eleget a szöveg igényének. (Az 1936-os, kevésbé ismert *Egy megírandó magyar-zsidó irodalomtörténet* elé például már nem közös lelki sajátosságokat emleget és – miközben új „faj”-értelmezést alkalmaz – világosan elhatárolódik a korábbi faji-származástani ki-

A következtetés, amelyet maga az asszimilálódás és a saját hagyományhoz való ragaszkodás közt képzett ellentét kényszerít ki, lényegében itt is a hagyományválasztás elkerülhetetlensége. Ennek értelmében a zsidóság akkor élhet összhangban önmagával, hangsúlyozza egy későbbi írásában, ha a lelkét zsidó értékek gazdagítják.

indulópontoktól: „nemigen hiszek abban, hogy a zsidó agy- és vérsejtek különböznek más népektől. Azt sem tudom, vannak-e zsidó hormonok. A zsidó társadalmi helyzete az, ami különbözik, s méghozzá kétezer esztendő óta, más népek helyzetétől, s ez teljesen elegendő arra, hogy a zsidóság érzés- és szemléletmódjának sajátos voltát megmagyarázza.” *Kiem.: K. Sz. E.)* A szöveg igényére hallgatva tehát nemigen véthetjük el Komlós intenciójának fő irányait: A *zsidó lélek* nagyon is kritikus, nagyon is önkritikus írás. Akkori nevesebb kortársaitól eltérően például nem kizárólag a környező kultúrát és társadalmat kárhozza meg a lényegi befogadás elmaradása miatt. Miközben tanulságos történeti látéleket ad egy virtuális közösség nyelvi összetartottság híján ellentmondásosan alakult történeti útjának

mentális következményeiről, mindezekelőtt a sajátan elvégzendő munkát ajánlja a zsidóság figyelmébe: „A zsidóságnak meg kell találnia elveszett harmóniáját. Ha egyelőre nem tud is összhangba jutni a környezetével, módjában áll megteremtenie az összhangot önmagával; ha ez meglesz, talán jobb viszonyba fog jutni a külvilággal is”.

Az esszé záró gondolatsor tehát a zsidóság önmagán elvégzendő munkájától teszi függővé az identitás helyreállítását. Sőt, ha definitív formában nem is, de hallgatólagosan mintegy a külső elfogadtatás feltételeként is érti ezt a feladatot. A következtetés, amelyet maga az asszimilálódás és a saját hagyományhoz való ragaszkodás közt képzett ellentét kényszerít ki, lényegében itt is a hagyományválasztás elkerülhetetlensége. Ennek értelmében a zsidóság akkor élhet összhangban önmagával, hangsúlyozza egy későbbi írásában, ha a lelkét zsidó értékek gazdagítják (*A nyugati zsidó magatartás lélektanához*). Ismétlődik ez a fajta alternatívaképzés Komlós egyéb írásai-
ban is, mégis számos jelzése van annak, hogy a következtetésnek végül mégsincs ilyen élesen kényszerítő érvénye. Nem a valamely hagyományhoz tartozás az, ami megkerülhető Komlósnál (hordozó hagyomány híján nem működik tényleges humán kulturalitás), hanem annak az a fajta kizárólagossága, amelyet A *zsidó lélek*-ben még a „nem hitt magában mint zsidóban, hát nem hitt magában mint emberben sem” formulája sugall. Persze, ha nem szándéka ellenében akarjuk érteni a fordulatot, belátható, hogy itt csupán az eredet elrejtésének romboló következményeire figyelmeztet Komlós: „aki a származását s a belőle hozott szokásait, tulajdonságait szégyelli, az mint aki apját, anyját restelli, nem fog bízni saját magában sem s minden szavát, tettét alacsonyabb rendűnek fogja érezni másénál” (*Nemzeti érzés és nemzetköziség*). És ez nem jár együtt – amint azt Komlósnak olykor fölrojták – az egyáltalán való emberlétnek a származás véletlenéhez, jelesül a zsidó-volthoz való preskriptív hozzárendelésével.

Hogy mennyire nem így áll a dolog, azt talán nem is az olykor félreért-

hetően fogalmazó *A zsidó lélek* felől lehet megvilágítani, hanem Komlós szorosabban vett irodalmi írásai segítségével. Végző soron mégiscsak irodalomtörténész volt, nem pedig pszichológus. Nem hiányzik az irodalomtörténeti „igazolás” szempontja ebből az esszéből sem, vagy legalábbis az irodalmi szemléltetése annak, hogy „mily hasonló egymáshoz a legkülönbözőbb népek közt élő zsidók”. Komlós értelműje itt, mint – a felvilágosodás-kritikától a nemzeti-kulturális individualitástani, az alkotáslektani produkcióesztétikától a művészet nagyfokú önértékéig – oly sok másban, a klasszikus-modern irodalmi diskurzus, különösen pedig Babits hatását mutatja, aki a „magyarság lelki eseményeinek naplójaként” is olvashatónak vélte a magyar irodalom történetét. Talán ez is közrejátszhatott abban, hogy Komlós inkább az irodalomtörténeti tárgyú írásaiban artikulálta szélesebb összefüggésben és engedékenyebb formában a magyar (nyelvű) zsidó szellemi-kulturális identitás konstrukcióit. Az *Egy megírandó magyar-zsidó irodalomtörténet* elé például kifejezetten termékenynek – ha nem mindjárt egyedül lehetséges modusznak – tekinti a megosztott kulturális-szellemi identitás alakzatát. És még csak az sem mondható, hogy szerkezetképzés dolgában következetlen viszonyba lépne *A zsidó lélek* elgondolásaival: „Csak a legszimplább gondolkodás képzelheti, hogy a lélek nem ragaszkodhatik egyszerre két közösséghez, s hogy a zsidó szolidaritás kizárja a magyarsággal való szolidaritást. A zsidó lélek a mértani idomok közül nem a körhöz hasonlít, amelynek egy a középpontja, hanem inkább az ellipszishez, amelynek két gyújtópontja van”.

Különösebb hermeneutikai hidat ahhoz az 1936-ban nagyon is ritkaságszámba menő elgondolásához sem kell építenünk, mely szerint egy önmagával összhangban élő zsidó kultúra – a saját mássága értékudatában – éppoly konstruktív eleme lehet „a sokféle közösségből egybeolvadó nemzetnek”, mint a szintén történeti képződésű katolikus vagy a kálvinista magyarság. Komlós itt is azt a soktényezős, egyszerre többféleképpen ar-

Hannah Arendt

Martin Heidegger

tikulált és kölcsönös interakciók mozgásban tartotta társadalmi szerveződést tartotta ideálisnak, amelyben a zsidóság (maga is az individualitások különbözősége jegyében formálódva) egyfajta szerepmegosztás szerint részese ennek a dinamikus összhangnak: „Épp mert mások vagyunk, hihetünk a szükséges voltunkban, s tudunk elvégezni feladatokat, amelyekre a magyarság egyéb rétegei kevésbé alkalmasak”. Úgy vélem, történeti értékeitől akkor sem szükséges megfosztanunk ezt a felfogást, ha közben annak is hangsúlyt adunk, hogy a szerepek betöltéséhez nemigen tartjuk szükségesnek a közreműködők zsidó, katolikus vagy református csoport-identitás szerinti fellépését.

Mert ha hinni lehet abban, hogy a naturából újra meg újra a képzés végeláthatatlan és lehetőleg szabad sokfé-

leségén keresztül vezet csak út a human kulturalitás bármely – s lehetőleg minél több – változatához, akkor még a nyelv talán egyetlen megelőzhetetlen közösség- vagy nemzetképző potenciálja sem kerülhet ellentétbe a származás kontingenciájával. Azzal a véletlenszerűséggel, amelyben mindig az eredet ártatlansága testesül meg. Mert ez az ártatlanság olyan méltóság is egyben, amely kitörölhetetlen eleme a megőrzésre érdemes emlékezetnek. Szépen írja ezt Hannah Arendt egy 1950-es levelében Heideggernek: „Soha nem éreztem magam német nőnek és régóta felhagytam azzal, hogy zsidó nőnek érezzem magam. Annak érzem magam, ami éppenséggel vagyok, a lány az idegenből”.

A maga számszerűségében immár mögénk került 20. század olyan képtelen egyéni és közösségi sorsok, tragédiák sűrítménye, amelyeknek a feldolgoz(hat)atlansága sokáig nyomasztólag hathat még a jelenre. Éppen ezért meglehetősen elhibázottnak vélem azt az igényt, amely az egyénként vagy közösséghez tartozóként megélt sorsok felől a *helyes vs téves*-típusú opozíciók jegyében ítélkezik, vagy ilyen döntés kényszere elé akarja állítani a gondolkodást.

LICHTMANN TAMÁS

„A zsidó lélekről” – nyolcvan év után

Komlós Aladár az alábbi mondattal kezdi a magyar-zsidó szellemtörténetről szóló monográfiáját: „E könyvvel szemben, mely a magyar zsidóság irodalmi tevékenységét kívánja megrajzolni, alighanem fel fog hangzani az az ellenvetés, hogy a magyar zsidók irodalma része az egyetemes magyar irodalomnak, nem szükséges hát, sőt kár külön foglalkozni vele.”

Továbbá: „Ez a könyv nem akarja kizárólag magyarnak tekinteni a zsidóságot, tudja, hogy zsidó is. (...) E művek zsidók is voltak egyszermind, rendszerint íróik tudta nélkül, sőt gyakran akarata ellenére. Mitől voltak zsidók? (...) A zsidó irodalomhoz tehát minden zsidó származású íróhoz kell számítanunk, tekintet nélkül arra, hogyan találta jónak elintézni a származásával adódó problémákat. (...) A zsidó társadalmi helyzete az, ami különbözik, s méghozzá kétezer esztendő óta, más népek helyzetétől, s ez teljesen elegendő arra, hogy a zsidóság érzés- és szemléletmódjának sajátos voltát megmagyarázza.”

Terjedelmes művében mindvégig azt az egzakt módon biztosnak tekinthető fogódzót keresi, hogy a magyar irodalomban és kultúrában tevékenykedő zsidókat mi köti mégis úgy össze, hogy az a kapocs meg is különbözteti őket a magyar irodalom nem-zsidó alkotóitól. „Nem a művészi szempontból értékeset igyekszik elsősorban szemmel tartani, hanem a zsidóság szellemi útja szempontjából tanulságosat. Az írók tanulmányozása közben ugyanis rájövünk, hogy a zsi-

dók életében, bizonyos határon túl, nincs egyéni sors, csak közös történelmi sors van.”

Ez utóbbi mondattal komoly vitánk van: A közös sors alapján ugyanis nem lehet esztétikai mércét alkalmazni, esztétikai értéket azonosítani. Természetesen

van a zsidóságnak közös történelmi sorsa – de az is eltérő, területenként, koronként, társadalmi viszonyonként. Művészi értéket viszont csakis az egyéni sors teremthet. Komlós szerint a közös sors teremti meg a felismerhető és félreismerhetetlen „zsidó lelket”, én inkább azt mondanám, a közös hagyomány, a vallás sajátos gondolkodásmódja, a hétköznapiakat meghatározó életforma, és tartózkodnék a „sors” végzetzerű és emberi akarattól független, komor metaforájától.

Tudjuk, a vészorkoszak kíméletlenül sorsközösségbe zárta a zsidókat. E sorsközösség közös sajátossága viszont a Kertész Imre által is megírt „sorstalanság” volt; vagyis az identitás és integritás legalapvetőbb feltételétől, az egyéni választástól megfosztott, arctalan és „lélek nélküli” tömeggé lealacsonyított közösség „sorsa”; a saját halál lehetőségétől megfosztott, pusztán technikai és logisztikai feladattá csupaszított megsemmisítés. Amelynek végső célja a méltóság megsemmisítése is volt egyúttal, vagyis az áldozathozatal értelmének megtagadása.

És itt érthető meg a művészet egyedülálló lehetősége és jelentősége: Az elpusztított, a halála előtt még azonoságában és öntudatában megsemmisített tömegből rejtélyes, ésszel fel nem fogható módon kiemelkedik néhány művész, aki dacolva a sorstalanság fe-

nyegetésével, az utolsó pillanatig megőrzi identitását, művészi integritását, és a halálból üzen a túlélőknek: üzeni, hogy az emberi méltóság legyőzhetetlen. Az erőltetett menet a halhatatlanságba vezet, a szögesdrót pedig nem jelenthet akadályt a költői látomás előtt, amely éhezés, fájdalom, pusztulás közepette is szárnyal. Aki „véletlenül” fizikailag túléli, mint a bukovinai Paul Celan – aki néhány év-tized elmúltával választja majd a szabad halált –, az képes megragadni a halál „zenéjét”, felidézni a múltba merült ünnepi gyertya többé sosem világító emlékét és zsoldárt énekelni a senki rózsájának – „az emberen túl”.

Vajon a zsidó lélek az, amely ezekben a költőkben dalol? Az is, de főképpen az emberi méltóság, a költői fegyelem és a belső tűz. Az elpusztult zsidó művészeknek megadatott, hogy még a halálból is palackpostát küldjenek az élőknek egy eltemetett, véletlenül meglett napló költeményeivel – és ezzel magát a költészetet emelik a szakralitás magasába.

A zsidóknak megadatott az a „szerecsse”, hogy ne essenek mások megalázásának, kirekesztésének, lealacsonyításának kísértésébe, hanem rákényszerüljenek az áldozat szerepének felvállalására. Ezek a művészek még az üldözöttségben is elsősorban a „zsidó sebek és bűnök” keresésével foglalkoztak.

Mindezek alapján hogyan válaszoljunk a *Szombat* folyóirat egyik fő kérdésére, mely szerint változtatott-e a huszadik század drámai európai történelme azon a szellemi-lelki hagyományon, ill. beállítódáson, melyekre Komlós állításai vonatkoznak? Válaszom: igen! Minőségi (és tragikus mennyiségi) változást jelentett a világháború és benne a nép nagy részének szisztematikus

meggyilkolása, ami után sem a zsidóság kollektív története, sem a zsidó közösségek, családok és egyének története nem ugyanaz, mint előtte volt. Eltűnt számos ország egész hagyományos zsidó közössége, végleg megrekedni látszott az asszimiláció 19. században még „sikertörténetnek” indult folyamata. Szinte a semmiből kellett újraépíteni a vallási életet, új asszimilációs stratégiák jelentek meg, melyek gyakran végetesnek bizonyuló világmegváltó téveszmék és tévutak mocsarába süllyedtek. A 19. században megszületett evilági messianizmus eljutott a világforradalom zsákutcájába. A 20. században megváltozott az egész világ.

A cionizmusról és Izrael állam létrejöttéről csak annyit jegyzünk meg, hogy természetesen ez is minőségi változást hozott, a zsidóság identitásának ősi nemzeti és népi szintű közös-

ségi tere teremtdött újjá, melyben már nem a hagyományos vallás a meghatározó, hanem a visszanyert haza, ahol megszűnhet a megalázottság, a kiszolgáltatottság, ahol a nép képes megvédeni önmagát, akár a világ többségével szemben is. Ám eközben azért nem tudjuk nem észrevenni, hogy a diaszpóra-létben kifejlődött zsidó vonások – a „gettó-mentalitás” – átalakulása még hosszú időt kíván, különösen az európai származású izraeli zsidók életében. Mint ahogy az amerikai zsidóság integrációja is vitathatatlan része az amerikai demokráciának, miközben ott is látható, hogy a sokféle, köztük az európai származású amerikai zsidó kultúra (többnyire) békésen, de egymástól elkülönülve él. És Woody Allen közép-európai eredetű szorongása majdnem ugyanolyan, mint száz éve Franz Kafkáé volt.

Franz Kafka

A következő vitatható fogalma Komlósnak az esszé címében lebegő „lélek”. Lehet-e „zsidó lélekről” beszélni, úgy általában. Nem hiszem, hogy létezne „zsidó lélek” – ez az összetétel jellegzetes szellemtörténeti megközelítés, aminek lehet ugyan reálisan megragadható lélektani, sőt mélylélektani alapja, de „néplélekre”, nemzet-karakterre” érvényesíthető adekvát értelmezési köre nincs. A „néplék” ugyanis egyáltalán nem megfogható, statisztikailag nem kimutatható közös nevező, amely, pontosabban amelynek bizonyos jegyei esetleg gyakrabban fordulnak elő egyik vagy másik népcsoportban, etnikai, kulturális közösségben, de sem elméletileg, sem empirikusan nem általánosíthatók egy bármilyen szempontból meghatározott közösség minden egyes tagjára érvényes módon.

Ez nem zárja ki, hogy bizonyos mentalitásbeli, viselkedésbeli, gondolkodásbeli, kulturális, szociális illetve társadalomlélektani és individuális-lélektani sajátosságok gyakrabban fordulnak elő egy bizonyos közösségben, és ezek legtöbbször visszavezethetők a közös hagyományokra, a kollektív tudattalanra és tudatosra, a vallási és erkölcsi szabályrendszerekre és az ezekből kialakuló viselkedésmintákra és életformákra.

Ha azt mondjuk, hogy jellegzetesen „zsidó önirónia és önreflexió”, akkor az kommunikációs gesztusokban, viselkedésmódban, gondolkodásban valóban jellemzi a zsidóság egy bizonyos csoportjának túlnyomó többségét, de távolról sem a zsidót: mégpedig azért nem, mert – hogy némileg felületesen, de azért lehetőleg adekvát módon fogalmazzunk – nincs olyan, hogy a zsidó. A fenti „definíció” valóban jellemzi az asszimiláns, a vallástól többé-kevésbé eltávolodott, zsidó identitásától szabadulni akaró (vagy legalábbis azt más identitásokkal helyettesíteni vagy kiegészíteni akaró) zsidó réteget. De még ezt sem kivétel nélkül minden tagjában. Viszont egyáltalán nem (vagy csak alig) jellemzi azokat a vallásos zsidó csoportokat, amelyek számára az identitás a kívülről, a vallási előírások, törvények felől érkező kötelességek betartásában artikulálódik, nem igényli az állandó

Woody Allen

nös én örökös belső konfliktusa, amiről a pszichoanalízis alaptézisei szólnak, talán legvilágosabban a zsidó asszimiláns identitásválságaiban mutatható ki. Másrészt az is kétségtelen – és akár gyengítheti is fenti anekdotikus-ironikus tézisünket –, hogy hasonló jellegű lélektani problémái az erős identitású vallásos zsidóknak is vannak. Harmadrészt pedig

lelki problémái természetesen nemcsak a zsidóknak vannak, hanem mindenféle embereknek.

Hogy némileg tudományosak legyünk; nemigen tudunk elképzelni olyan adekvát definíciót vagy leírást, amely egy egész népcsoportot tudna jellemezni a „lélek” fogalmával, mégpedig egy olyan lélek megtalálásával, amely a csoport minden tagjában egyformán „rezdül”. Ez a fogalom tehát, hogy a *Szombat* körkérdéseinek egyike utaljak, napjainkban nem használható a zsidóság fogalmi megragadására.

Utolsó példánk Komlós Aladár (ugyancsak általánosító) jellemzése a zsidó művészről: „A művészetet a zsidó megbecsüli, mert szellemi alkotás, mert az állati élet szférái fölé emel, de a létrehozására mintha nem volna a legalkalmasabb. Miért? A zsidó túl heves és erőszakos értelmi életében, a folytonos önellenőrzés fényénél elégenek a művészi koncepció gyenge palántái, amelyek fejlődésének jobban kedvez a kisebb tudatosság derengő homálya. Aztán: a művész képeket teremt – a zsidó pedig szenvedélyesen keresi a jelenségek közös nevezőjét, minél több jelenség közös nevezőjét, ami természetesen már nem lehet kép, csak valami elvont fogalom.”

Ez az esztétikai vélekedés egyszerűen téves. Hiszen amikor a legösibb zsidó „műalkotást”, a Szentírást narra-

tívaként olvassuk, azt tapasztaljuk, hogy nagyobb része nem absztrakció, nem fogalom, hanem kép, mégpedig *jelképekben* gazdag elbeszélés, kozmikus mitológia: teremtés, özönvíz, tornyok és várfalak leomlása, szerelmek, áldozatok, próbák, harcok, prófétai látomások, metaforákkal zsúfolt zsolnárok és „szerelmes” vallásos költemények sora. Hol itt az absztrakció? Az egyik jellegzetesen zsidó magyar író, Pap Károly minden műve tele van képekkel, és alig tartalmaz fogalmiságot. Legszigorúbb kritikusai (köztük Komlós Aladár) is fantasztikus bibliai látomásait dicsérik. Vagy Füst Milán, hogy egy költőt is említsünk, aki esztétaként is a „látomást és indulatot” tartja a költészet legfontosabb ihletőinek.

Végezetül néhány kérdés fogalmazódik meg bennem, a jelent és a jövőt illetően: Hol tart ma a magyar zsidóság, merre vezet az útja? Egy asszimilációs folyamat közepén vagyunk? Eltűnőben a zsidóság? Csak az évtizedekig mesterségesen és felülről elfojtott, ám napjainkban újra feltámadó és egyre agresszívabb gyűlölet tartja életben a dachból létező zsidó azonosságot? Vagy ellenkezőleg, új zsidó reneszánsz kezdődik Európában (is)?

„Zsidó a vérem, magyar a bőröm és ember vagyok” – írta Komlós a két háború között.

Ha ma (mint az emancipáció kezdete óta mindig) azzal vádolják a zsidóságot, hogy hazafiatlan, gyökértelen és kozmopolita – miközben a világ feltartóztathatatlanul halad a globalizáció felé (ami persze nem zárja ki, hogy egy történelmi kataklizma véget vethet a folyamatnak), akkor miért őrzi a „magyar-zsidó lelket”, és miért nem tud elszakadni attól az országtól, ahol él?

Pap Károly, a tragikus sorsú magyar író írta 1935-ben, *Zsidó sebek és bűnök* című esszéjében: „Az a zsidó, aki már két-három nemzedék óta mint magyar-zsidó élt, nem mehet ki Cionba, hogy ott „néppé” legyen – annak előbb itt a magyar zsidóságban kell vállalni a magyar zsidóságot; a legvégsőbb következményeiben is.”

Aztán megölték.

Remélhetjük, hogy nem ismétlődik meg a történelem?

önkontrollt, önreflexiót, és nem enged teret a mélyrétegekből feltörő kétségek, belső konfliktusok, bizonytalanságok önironikus szemléletének. Egyszerűbben szólva: a vallás több száz szabálya, törvénye, tilalma oly mértékben meghatározza a szigorúan vallásos neveltetésű és életformájú zsidók minden életmegnyilvánulását, hogy nem hagy helyet a reflexiónak és ironiának. A vallásos zsidó a hit védelmében él (mint a vallásos nem-zsidó), és ez teljesen más karakterjegyeket mutat, mint a hit híján élő (vagy a hitet kereső, netán azzal szakító), kételkedő vagy teljesen szabadelvű ember.

Ez a példa természetesen csak felületesen igyekszik rávilágítani a két szélső pólus alapvető különbségeire, e két végpont között viszont számtalan árnyalatnyi eltérés lehetséges.

Hogy egy banális példával éljek, az anekdota szerint egy lelki gondokkal küzdő ember legfeljebb elmegy a pszichológushoz, egy hasonló helyzetben lévő zsidó pedig elmegy pszichológusnak. Ahogy mondani is szokták, ezért nevezik a pszichológiát – ezen belül elsősorban a pszichoanalízist – „zsidó” tudománynak. Hozzátehetjük egyrészt, hogy ez így természetesen nem igaz, de valóban igaz belőle annyi, hogy a tudatos-racionális és fölöttes-szociális-társadalmi én, valamint a tudattalan-irracionalis-ösztö-

PEREMICZKY SZILVIA

Ki a gettóból?

Lehet-e egyszerre kint és bent lenni? Lehet-e kitörni a gettóból, és ugyanakkor bent maradni? Komlós Aladár ezt a különös kettősséget képviseli, a kitörést óhajtja, ám egy időben meghökkentő, zavarba ejtő, de elgondolkodtató véleményében azt állítja, hogy ez szinte lehetetlen. Legalábbis, a szellemi, pszichológiai gettóból nincs kiút. Ezek a gondolatok kínosak, mégis valahol érthetőek. Nem lehet őket könnyedén lesöpörni, de a gondolkodó olvasó mégis érzi, hogy a mesterien megfogalmazott gondolatokban valami sántít.

A Komlós által gyakorlatilag felváltott egyfajta nemzet-karakterológia szerint a nemzeti hovatartozás, az etnikum, vagy tudománytalan kifejezéssel élve a fajhoz tartozás annyira erősen

meghatározza az egyes ember gondolkodását, hogy képtelen ezektől a gyökektől elszakadni. Az emberi szocializáció, és minden, ami ezzel összefüggésben van – beleértve a földrajzi és társadalmi környezetet, családi, kulturális, vallási hátteret, vagyis a neveltetést –

meghatározó erő a személyiség fejlődésében. Miként örökölt génjeink is. Azonban mindegyik tényező inkább hajlamosít, mint sem determinál. A legitím, tudományos tények akkor válnak illegitimé, ha ezeket a hatásokat kizárólagosnak és átjárhatatlannak tekintjük. Illegitim, mert azt feltételezi, hogy az individuum, a racionalitás, az emberi gondolkodás és a választási, mérlegelési képesség olyan gyenge, hogy képtelen a környezeti hatásokon felülkerekedni, és hogy az ember a körülményei foglya (rosszabb esetben „vére” foglya), amelyek béklyóiból szinte lehetetlen szabadulni. Ez a fajta determinista elmélet nemcsak a 20.

század gyilkos fajelmélete miatt veszélyes, hanem azért is, mert szélsőségesen értelmezve arra is készítheti az embert, hogy lemondjon arról, hogy saját útját válassza, megtagadva a lehetőséget a megszabadulásra a múlt béklyóitól, és megtagadva annak lehetőségét, hogy az alkotó szellem kiteljesüljön.

Ez az a pont, ahol Komlós is csapdába esik. Vitathatatlan, hogy létező és markáns jelenségeket ragad meg. Aligha tagadhatja bárki, hogy a zsidó vallási és filozófiai gondolkodás alapvetően racionális, a szövegmagyarázás és a megértés alapjain nyugszik, beleértve a „hivatalos” rabbinikus gondolkodást éppúgy, mint a középkorban virágzó, általában arisztoteliánus hispániai filozófiai iskolákat. De nem veszi figyelembe a történelem során jelentkező anti-racionalista, filozófiaellenes vagy legalábbis inkább érzelem alapú irányzatokat, Jehuda Halevi filozófiát tagadó *Al-Kuzari*-ját, a kabbalistákat, a 18. században jelentkező, és Észak-kelet Európát meghódító haszidizmust. Az általa hiányolt „érzelmi feszültség”, a ráción túli megismerés, az értelmi cenzúra kikapcsolása nagyon is tetten érhető például a haszid táncban, az értelem nélküli szöveg éneklésében. Tudjuk például, hogy a *Szól a kakas már...* kezdetű népdalunkat magyarul éneklük a brooklyni hasszidok, holott egy szót sem értenek belőle. De a haszidizmus szerint nem is kell érteniük, hitük szerint nem a ráció, hanem az értelem béklyóitól megfosztott spiritualizmus juttat el az Örökkévalóhoz.

Amennyiben a zsidó gondolkodás és a kultúra nem kevés példával szolgál az „értelem cenzúrájának” kikapcsolására, megkérdőjelezi Komlós azon gondolatát is, mely szerint egy zsidó – ha csak nem zenész – legfeljebb közepes művész lehet. Jehuda Halevi és Slomo ibn Gabirol, Góngora és Heine, Singer és Canetti, Radnóti és Bródy – hogy csak néhány, véletlenszerűen kiválasztott, de a hagyományörző és a hagyományt elhagyó, vagy éppen asszimiláns zsidó íróra hozunk példát – minden hosszas fejtegetésnél jobban bizonyítja, hogy ez a megállapítás aligha állja meg a helyét. A hibás következtetés persze nem jelenti azt, hogy a premissza is hibás, de ebben az esetben,

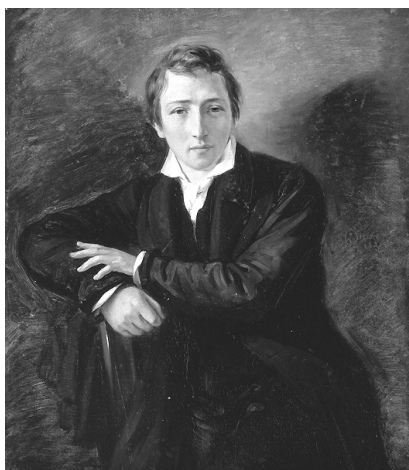
I. B. Singer

Bródy Sándor

végigtekintve a valódi tehetségek vagy génuszok listáján, érzékelhetjük, hogy a kiindulópont – nincs, csak közepes tehetségű zsidó alkotó – legalább annyira sántít, mint az abból fakadó kérdés, és a kérdésre adott válasz.

Ezért az okokon gondolkodni merőben elméleti – mondjuk talmudi – kérdés. De az elméleti játék lehetősége csábító, és megérdemel néhány gondolatot. Különösen igaz ez, amennyiben Komlós nemzet-karakterológiáját kultúrával, történelmi körülményekkel he-

Heinrich Heine

Radnóti Miklós

lyettesítjük be. Ez esetben ugyanis bizonyos meglátásai megfontolandóak és a körülmények formáló erején el lehet tűnődni. A középkori Hispánia irodalmi környezete kedvezett a zsidó költészet virágzásának, Itália légköre és Dante, Petrarca hatása Manoelló költészetéhez vezetett, az orosz és amerikai regényirodalom hatására megszületett a jiddis regény. Bár bizonyos kulturális integrációt, megengedem, asszimilációt is láthatunk ezen jelenségek mögött, az említett esetekben mégsem beszélhetünk asszimiláns szerzőkről, ahogyan arról sem, hogy munkásságuk asszimiláns irodalom, mivel zsidóságuk megkérdőjelezhetetlen. Miközben természetesen szép számú asszimiláns alkotóról is beszélhetünk, de a disszimiláns vagy integrálódó alkotók száma, akik magas irodalmat hoztak létre, jelentős. Nem idomultak a befogadó ország, kultúra irodalmához, csak át-

vették, adaptálták és néha ügyetlenül, néha magas színvonalon használták, és zsidósították a muvassát, a szonettet vagy a regényt. Ahogyan teszi ezt minden kultúra, minden irodalom. A 20. századi héber irodalom óriása, Jehuda Amichai pedig nem egyszerűen adaptál: maga hat termékenyítően az angol-szász, főleg amerikai irodalomra.

Ennek megfelelően a 19-20. századi

**Molnár
Ferenc**

asszimiláns zsidóság kultúrája – ami Magyarországon először a németül, végül a magyarul szólal meg, számos példát kínál olyan szerzőkre, akik közül sokan csak részben, vagy egyáltalán nem asszimilálódtak, és olyanokra is, akiknek egyes műveiben vagy éppen teljes életművében aligha érhető tetten bármi abból, amit Komlós zsidó jellegnek tart. Egyszerűen fogalmazva jócskán találunk olyan példákat, amelyek alátámasztják Komlós elméletét, és jócskán találunk ellenpéldát is. Radnóti soá előtti verseiben éppúgy nem lehet felfedezni bármiféle értelmi cenzúrát vagy zsidó lelkiséget, ahogyan Molnár

Ferenc *Liliomában*, *A hatyúban*, vagy *A játék a kastélyban* darabjaiban. Rejtő kalandregényeiben nehéz lenne „zsidós” jelleget találni. Míg Radnóti holokausz-versei a soá-költészet részei – kérdés, hogy mennyire zsidó sorsként éli meg a holokausztot – és *A Pál utcai fiúkban*, ha akarunk, találhatunk zsidó karaktereket. És való igaz, hogy ezzel szemben Papp Károly zsidó témák zsidó írója, ahogyan Patai József is. Tegyük hozzá: két teljesen különböző zsidó identitásról és megközelítésről van szó, amivel ki is mondtuk, hogy nincs egy zsidó megközelítés, hanem zsidó megközelítések és identitások vannak, és ezeket reprezentálja évezredek zsidó irodalma.

Komlós nem akkor hibázik, amikor zsidó sajátosságokat keres és nevez meg, hanem akkor, amikor ezeket nem kulturális, választható vonásként fogja fel, hanem olyan determináló tényezőként, amiből nem lehet kilépni. Igaz, a holokausz olyan helyzetet teremtett, ami majdnem igazolta. A nemzedékről nemzedékre hagyományozott rettegés és üldöztetés, a kiirtás tudata valamennyire rányomja a bélyegét a legfrissebb nemzedékek művészetére is. De a művészi tehetség nem a Leo Strauss-féle üldöztetés és száműzetés művészetének valamilyen függvénye. A tehetség esztétikai képesség az élmény megformálására és átadására, ami az egyéni tapasztalat, neveltetés, tudás megfogalmazását teszi lehetővé. Így a legpezzsimistább holokausz-túlélő is képes arra, hogy a legmagasabb szintű esztétikai formába öntse élményanyagát. Amennyiben a tehetség nem származás vagy tapasztalat függvénye, akkor az élményanyagok közötti válogatás sem az. Nehéz elszakadni a soá traumájától az ezen alapuló világképtől és pszichológiai következményeitől, de nem lehetetlen, ha csak egy-egy mű erejéig is. Művésznél lenni választás kérdése, a művész választ anyagot és formát, nem a tapasztalat, nem az élmény. Így a zsidó művész dönti el, hogy a zsidó hagyományt, történelmet és tapasztalatot beemeli-e alkotásaiba, és ha igen hogyan és milyen mértékben – racionálisan vagy sem, kérdezve vagy állítva. És a döntés máris állítás, állásfoglalás amellel, hogy miként látja a világot.

SANDERS IVÁN

A zsidótól idegen a játék?

„A zsidótól idegen a játék,” írja Komlós Aladár „A zsidó lélek” című esszéjében. Nevethetném támadt, amikor ezt először olvastam, annyira bizarrnak tűnt az állítás. Pont a játék idegen tőle? Csak a modern magyar irodalomban hány olyan zsi-

dó *homo ludens*-t említhetnénk, akinek lételeme a játékoság. Karinthytól lenne idegen a játék? Molnár Ferentől? A pesti humor megteremtőitől? És a vakmerőség, a játékszenvedély nem ide tartozik? A Kellér-fivérek – Andor és Dezső – műveiben visszatérő téma. A harmincas években Kellér Andor regényt írt minden idők legnagyobb hazárdjátékosáról *A rulettkirály* címmel. És a háború utáni korszakban Kellér Dezső ilyen tárgyú konferanszai („Játékos nép vagyunk”, „A szerencsajátékokról”) a városi folklór részévé váltak. Persze az imént említett íróknál, de másoknál is, a játék küzdelem, amellet komoly szellemi munka, mint ahogy a humor sem tréfadolog. „Úgy kell tenni, mintha élénk. Mozgatni, járatni, tornáztatni az agyat: játszani.” Ezt a Fiú mondja a Lánynak Karinthy Ferenc *Gellér-hegyi álmok* c. darabjában, amelyben két fiatal: egy katonaszökevény és egy menekült zsidólány talál egymásra egy elhagyott villaházban az ostrom idején.

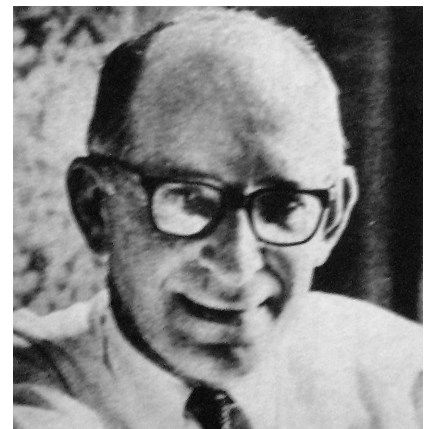
Komlós Aladár ezt is írja esszéjében: „A zsidók között nincs bohém és nincs paraszt.” Közhely, hogy Magyarország az az ország, ahol igenis voltak egykor zsidó parasztok, mint ahogy voltak zsidó földesurak is. És a huszadik századforduló Budapestjén minden második művészember – zsi-

dó és nemzsidó – bohém volt, azaz könnyelmű, szegény és lángoló. Igaz, voltak, akik inkább a linkócit, a sliferlit látták ezekben a bohémekben.

Tehát nem nehéz rácsfolni Komlós Aladár egyes kijelentéseire. Természetesen ő is tudta, hogy kényes témához nyúlt. Egy gondolatsor a néplélekről 1929-ben már nem lehetett csupán elvont bölcsekedés. Esszéje elején megjegyzi: „Főleg zsidók szoktak elutasítani minden faj-elméletet, ösztönösen érezve, hogy ezekből fonják nyakukra az antiszemitizmus köteleit.” Bár egy pár mondattal lejjebb már ezt olvassuk: „Vállalkozni mernék rá, hogy akár valamennyi zsidó ismerősöm jellemét, az emberekhez való viszonyukat, boldogságérzésüknek hiányait megmagyarázzam a származásukból.” A különböző fajelméletek nyilván őt is megérintették, mint ahogy néhány évvel később Pap Károlyt is. És a téma nem csak zsidó magyar szerzőket foglalkoztatott. Talán hasonló okokból – távoli eredet, viszontagságos történelem, elszigeteltség – lélekbúvárok és etnográfusok a magyar lélek összetevőit is kezdték boncolgatni; könyvek íródtak a magyar lélek formáiról, a magyar észjárásról stb. Érdekes (bár nem meglepő), hogy ez idő tájt, de még később is, olyan országokban mint Anglia és Amerika kevesebben éreztek késztést arra, hogy feltárják az angol vagy amerikai lélek titkait.

Komlós Aladár szerint a zsidó lélek fő jellemzője az ösztönösség és spontaneitás hiánya, valamint a tudatosság, a racionalitás, az eszesség túlértékelése. Ilyen ellentéteket állít fel: „Zsidók szavaiban, mozdulataiban

ritkán van meg az a féktelen merész szabadság, az a néha szinte beszámíthatatlanságig menő csapongás, az az elragadó ficánkolás, a lelki működéseknek az a szabadesésszerű könnyűsége, ami egy-egy boldog óra mámoros gátlástalanságában terem meg s nem-zsidóknál gyakran megtalálható... [N]ézzünk meg egy zsidó társaságot. Ha összejövnénk, a háziasszony nem hoz bort az asztalra, nincs tréfa vagy nótaszó, csak kemény vitákban pengnek össze az agyak. A modern zsidó már nem is Isten, hanem az Ész kiválasztott népének tartja magát... Virágnak, állatnak, gyermeknek,

Bernard Malamud

nőnek bizonyára jobb lenni, mint zsidónak.” Elgondolkoztató, hogy egyetlen szava sincs Komlós Aladárnak ebben az esszéjében a haszidizmusról, arról a mozgalomról, amely éppen az intellektus, az elméleti, könyvből merített tudás primátusát kérdőjelezte meg és az eksztatikus istenimádást hirdette, amely éneken, táncban s nem ritkán önkívületi állapotokban nyilvánul meg. Egyébként

a zsidó misztika, a kabbala sincs megemlítve, melynek megértéséhez, ugyebár, szintén nem éleselméjűség szükséges, hanem meg- és bele-érzés.

Sokszor úgy tűnik, „A zsidó lélek” megírásában kizárólag Budapest belkerületeiben élő humán entellektüelek szolgálták mintául, s ezek közül is az életidegen könyvmolyok, Freud vagy Ferenczi doktor díványára kívánczó elfojtott érzelmű, neurotikus észkombájnok. A magyar zsidó írók közül egyedül Bródy Sándornak kegyelmez meg Komlós, mivel ő „a primitív állati élet vállalásában is eltér a zsidó típustól”.

A szerző szerint a zsidó művészek – állandó önelemzésre, önellenőrzésre való hajlama miatt – nincs könnyű dolga. „[A] művész képeket teremt – a zsidó pedig szenvedélyesen keresi a jelenségek közös nevezőjét, ami természetesen már nem lehet kép, csak valami elvont fogalom.” Ez némelyeknek csakugyan gondot okozhat, de a legnagyobbak, Franz Kafka például, akinek műveit Komlós Aladár 1929-ben még nem ismerhette behatóan, mindig is túljutottak ezen a dilemmán. Kafka megjeleníti az elvontat, de úgy, hogy az mégis elvont marad. „A fegyencgyarmaton” c. elbeszélésében az elítélt a testével érti meg a belészurkált bibliai hangzású intelmet és büntetést. És híres példázatában, „A Törvény előtt”-ben, a messze földről jött ember szembesülése a Törvénnyel nem lehet tisztán vizuális élmény; egyszerre kéne felfognia értelmét a szemével és a fejével. De a kettős megvilágosodás elmarad, az ember becsapottnak érzi magát. Mi mégis az Írásra gondolunk, a tórára, a kőtáblára, a belévésett szavakra.

Más is gátolja a modern asszimilált európai zsidót abban, hogy igazít, eredetit alkosson. Komlós Aladár úgy érzi, „a modern zsidó a környező nép elenségesen fitymáló szemével nézi magát, s nem a maga tősgyökeres egyénisége dobbanásaira figyelvén,

hanem egy más nemzeti kultúrához asszimilálódván, már csak azért is a tanítvány: a finom és megértő esztéta vagy legfőlőbb a közepes tehetség szerepére kárkoztatódik s igen megnehezíti magának az eredeti teremtést.” A másodrendűség elve – nyugodtan állíthatjuk – megdőlt a zsidó állam szü-

Kariny Frigyes

Pap Károly

Rejtő Jenő

letésével, és a kisebbségi érzés is alább hagyott, amióta Amerika lett a zsidó szellemi élet fontos centruma, az az Amerika, ahol az etnikai és egyéb kisebbségek beolvadása másképp, szerencsésebben zajlott le mint Európában. Ugyanakkor Komlós olyan esztétikai alaptételt is megfogalmaz esszé-

jében, amely egyáltalán nem veszítette el érvényességét: „...[A] művészek... mindenekelőtt hinnie kell érzései és képzelete értékességében... másrészt képesnek lennie arra, hogy az értelmi cenzura kikapcsolásával megtalálja az érzés legsajátabb szavait, amelyeket csak bizonyos önfeledt merészséggel lehet meglegelni.” Ezt egy amerikai zsidó író is leírhatta volna. És nem ‘29-ben, hanem napjainkban.

Tallózhatunk Komlós Aladár 80 évvel ezelőtt írt tanulmányában, kipétezhetünk mondatokat, vitatkozhatunk azokkal, mint tettem ezt én is, mondhatjuk, hogy általánosít, leegyszerűsít, sztereotípiákkal operál, de végső soron alapfelvetése a zsidók „ész kultuszáról”, úgy érzem, ma is helytálló. Magamból indulok ki. Mielőtt gyerekeim megszülettek, azt kívántam, hogy okosak legyenek, magas IQ-juk legyen, és jussanak be jó egyetemekre. Amikor ilyenekről beszélgettem nemzsidó barátommal, azt mondta, ezek fontos dolgok, de ő legelső sorban azt szeretné, ha a gyereke jól érezné magát a bőrében. A cionizmus mitológiájának fontos eleme, hogy az izraeli zsidók, az új nemzedék leveti majd a szellemi-lelki koloncot,

amit a galuti zsidók évszázadok óta cipeltek magukkal, és más értékekben fogja látni boldogulása zálogát – az erőben, a büszkeségben, a biztonságban. Viszont a szétszóródásban élő mai zsidók közismert siráma, ha érdes modorú, finomabb distinkcióktól idegenkedő izraeliekről van szó: Hova lett ezekből a zsidó érzékenység, a zsidó éleslátás, a zsidó gögyi?

Komlós Aladár nem tudhatta 1929-ben, hogy mi vár még a zsidókra, Európára, a világra a huszadik század hátralévő évtizedeiben. De sokat tudott a modern életérzéséről, az elvilágiasodott huszadik századi ember spirituális válságáról, és sejthette azt is, hogy tán éppen az asszimilált közép-európai zsidót érintette legfájdalmasabban ez a válság.

SCHMELOWSZKY ÁGOSTON

Válasz a Szombat szerkesztőségének

Komlós Aladár gondolatmenetének kiindulópontját („zsidó lélek”) alapvetően elhibázottnak tartom. Az írás egy romantikus hangvételben megfogalmazott érvelés, mely már megjelenésekor sem tartozott a szellemi progresszióhoz. A huszadik század talán legfontosabb módszertani vívmánya az empiria beemelése a szellemtudományokba, és a társadalomtudományokba. A fantázia szárnyain messzire lehet jutni, de ha ezt az eszközt választjuk az előrehaladásra, félő, a fantázia birodalmát sosem hagyjuk el.

A néplélek, melyre Komlós írása épít, nehezen meghatározható és jellemezhető valami, leginkább azért, mert nem létezik. Pontosabban szólva lelkünkben létezik csupán, mint vágyaink és félelmeink zavaros, egymásnak ellentmondó, kimerevített és kivetített formája: ilyen az a világ, ahonnan származom, ők a testvéreim (a családom, a klánom, a népem) – olyan vagyok, mint ők, vagy éppen: már nem vagyok olyan, mert megtagadtam lelküket, hasonlóva a másokhoz, akik ilyenek meg ilyenek (és itt testvéreim – családom, klánom, népem – egyes tulajdonságainak ellentéte következik).

Épp a mi-ők felosztás didaktikus bárgyúsága jelzi, valami valóság torzító projektív termékkel állunk szemben, mely az én-te különbség által keltett szorongást igyekszik archaikus módon csillapítani. A pszichoanalízis fogalmait segítségül hívva a hasítás, projekció, projektív identifikáció, idealizálás és leértékelés lelki mechaniz-

musaival írhatjuk le a jelenséget,¹ „kis különbségek nárcizmusa” – mondja Freud. Az pedig, hogy a társas tér által kiváltott szorongást ösztönösen a csoport – az odatartozás és elkülönülés – képzele köti meg, az evolúciós szemléletet segítségül hívva magyarázható.²

A család: genetikai és lelki közösség. Ez a realitás ölt grandiózus méreteket a néplélek képzetében.

Az archaikus családi kötelékek evidenciáját maga mögött hagyó egyén a néplélek tételezése által megnyugszik: ő ide tartozik, a másik meg amoda, a kettejük közötti különbségek lelkük mélyéből fakadnak, eltérő néphez való tartozásukból. A történelem azonban sajnálatos módon arra tanít, hogy az így létrejött nyugalom csak felszínes és átmeneti, a másokban felismeri vélt másság nem hagy nyugodni. Nem véletlen, hiszen „a hasonlóval ismerem fel a hasonlót”, és csak az irritál igazán, amihez mélyen közöm van.³

Mindez persze nem jelenti azt, hogy ne lennének kultúrák közötti különbségek, és a kulturális szokások által definiálható csoportok (*etnikumok*, a görög *ethó* = szokott tenni vmit. igéből) ne lennének megkülönböztethetők egymástól. Hibásan gondolkodunk azonban, ha ezeket a különbségeket a „lelki alkat” vagy beállítottság szintjén próbáljuk megragadni, valamilyen kultúra – vagy ne adj’ Isten, genetika – által meghatározott néplelket tételezve. Az emberek lelke alapstruktúráját és építőköveit tekintve mindenütt közelítőleg azonos, nem függ identitástól, származástól vagy egyéb szempontoktól, miként a test alapstruktúrája, építőelemei és működése is

ugyanaz, független attól, hogy ki hova született. Zárt kulturális, szaporodási csoportokban nemzedékek alatt felerősödhetnek bizonyos (testi, lelki) jellegzetességek, de az egyéni variációk ez esetben is felülírják a csoportazonosságot. Ez magyarázza a csoportok keveredésének, asszimilációjának gyorsaságát minden olyan esetben, amikor a kultúra (vagy a társadalmi, történelmi, politikai helyzet) által kialakított válaszfalak leomlanak. A természetes keveredés azonban még a szigorú válaszfalak évszázadai alatt is zajlik, csak jóval észrevehetetlenebb módon: maguk a kulturális elemek hatolnak egymásba, mítoszok, motívumok, nyelvek vándorolnak, keverednek, biztosítva az emberiség egységét, és egyben emlékeztetve is erre.

Néplélek nincs tehát, valamiféle kulturális különbség van, bár az is nagyon nehezen meghatározható, komplex epifenomén, melyet keresztül kasul átsző a nemi, vagyoni, foglalkozásbeli és még több más különbség. Ezt felismerve rendelkezik bölcsen a zsidó hagyomány, amikor parancsolatnak ismeri fel a „meséld el fiadnak!” bibliai mondatot. A kulturális sajátosság csak úgy tartható fenn még egy nemzedéken belül is, ha a történet minden évben újra elhangzik, és ha minden nemzedék úgy tekint magára, mintha ő maga jött volna ki Egyiptomból.

Mivel „zsidó lélek” nincs (miként „magyar”, „kínai”, „olasz”, „arab”, stb. lélek sincs), ezért az alábbiakban röviden arra reflektálok, hogy a huszadik században lezajlott változások miként hatottak a zsidó kultúrára. Az európai zsidóság nagy részének bestiális legyilkolása, Izrael államának meg-alapítása, az amerikai zsidóság emancipációja és a kommunista világrend

tündöklése és bukása alapvetően rendezte át világunkat. A zsidó kultúra szempontjából a holokauszt a hagyományos életmód gyengüléséhez, az asszimilációs folyamatok erősödéséhez vezetett. Egyrészt azért, mert legnagyobb számban épp a hagyományos életmódot élő zsidók tömegeit pusztították el, másrészt azért, mert sokan az elszenvedett traumákat csak zsidóságuk feladásával voltak képesek valamelyest gyógyítani.⁴ A kommunista rendszer, Izrael állama és az amerikai típusú demokratikus berendezkedések egyenjogúsító tendenciája mind a hagyományos kisebbségi létforma fel számolódása irányába hatott, erősítve az asszimilációt, és az ortodoxiához képest alternatív vallási irányzatokat. Számtalan – vallásos és szekuláris – lehetőség nyílt a zsidó identitás megélése számára. A kommunista világrend összeomlását követő évtizedekben – részben az összeomlás által keletkezett űrt betöltendő –, az identitás megélésének radikalizálódása érezhető mindenütt. A zsidó vallásosságon belül ezt az ortodoxia irányába történő elmozdulás jelzi.

A radikalizmus önmagában nem negatív jelenség. Mindent el kell azonban követnünk, hogy ez a radikalizálódás ne jelentse a butaság, az intolerancia és az agresszió szabad kiélésének növekedését!

Jegyzetek

1 A fogalmak magyarázatához lsd. Glen O. Gabbard, A hosszú pszichodinamikus pszichoterápia tankönyve. Budapest: Oriold és Társai kiad. 2009, 27-32. old.

2 Lsd. Bereczkei Tamás: Az erény természete: Önzetlenség, együttműködés, nagylelkűség. Budapest: Typotex, 2009. 31. old.: „... az élőlények evolúciós értelemben vett sikere... azon múlik, hogy génjeik milyen arányban jelennek meg a következő generáció génállományában.”

3 Mindezt az antiszemizmus vonatkozásában pszichoanalitikus és szociálpszichológiai szempontból elemzik a következő kötetben található írások: Ernst Simmel (kiad.). Antisemitismus. Frankfurt am Main. Fischer. 2002.

4 Lsd. Tábor Béla: A zsidóság két útja utószavát (Budapest, Pesti Szalon, 1990. 163-178).

SZILÁGYI JÚLIA

Az égő csipkebokortól a relativitás-elméletig – és tovább

Ha valaki Mózes és

Einstein, a Törvény időtlen mítosza és az új időt nyitó tudomány között próbálna helyet keresni annak a Komlós Aladár által fogalmilag aligha véletlenül tisztázatlan hagyott értékegyüttesnek?, tulajdonságkészletnek?, amelyet a szerző finoman és ködösen zsidó léleknek nevez, figyelmen kívül kellene hagynia azt a tény, hogy a zsidóság sem csupán lángelmékből áll, s a judaizmus története sem csak csúcsteljesítmények és szent szimbólumok története. Nem volt ez titok nyolcvan évvel ezelőtt sem, a szerző is tudta (hiszen a Galilei-körben inaskodott). Talán ezért is mellőzte a bajos meghatározásokat: ki a zsidó?, mi a lélek? De hát esszé írt, nem tudományos értekezést. A címadásban pedig a korstílus egyik csábításának engedett. Nem a rigorózus elemzés szellemének, hanem az etno-kulturális pátosznak. Mégsem tagadható meg ettől a pontatlan jelzős szerkezettől sem a jószándék: az integrálás szándéka, amely talán egy releváns vonást kívánt érzékeltetni, a tagadhatatlan zsidó univerzalizmusét. Hogy-hogy? Zsidó lélek nincs, de zsidó univerzalizmus van? Talán éppen ez az

univerzalizmus, az egyetemes emberiség képviselője zárja ki, hogy a zsidóságot mint egységes tömböt lehessen értelmezni. És saját, kizárólagosan birtokolható lélekkel lehessen felruházni. Mert ugyan ki hordozhatná az igazi, a hiteles zsidó jelleget? Káin vagy

Ábel? Jákob vagy Ézsau? Jézus vagy Judás? Spinoza vagy a kiközösítő? Jichak Rabin vagy a gyilkosa? És itt csak a legismertebb paradigmáknak a közös emlékezetből kitörölhetetlen, klasszikus megtestesülései közül idéztem meg néhányat. A zsidóság formálta ki őket és az emberiségnek egy nem is jelentéktelen része fogadja el, ismeri fel bennük önarcképének egy-egy jellegzetes – vagy azzá stilizált –, vállalható vonását. Tekintélyes tanú, a nagy vallástörténész, Hans Küng szerint például Ábrahám története az emberiség egyetemes történetével és előtörténetével függ össze. A bibliai időkől a történelmi időkig és napjaink tapasztalatáig csak arra találunk bizonyítékokat, nagyon meggyőzőeket, hogy sem a valóság, sem a legenda nem a vagy-vagy, hanem az is-is feszültségét hordozza.

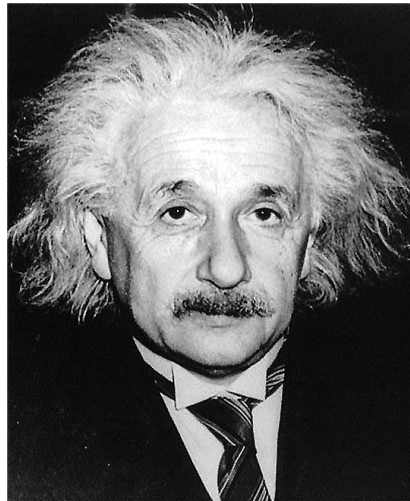
Abba a nyitottságba, amelyet ma már az akkori *Korunk* pluralizmusának nevezhetünk – a folyóirat kortárs baráta elfogadóan, kortárs támadói és rit-

kán tárgyilagos utókora pedig elutasítóan eklekticizmusként azonosították – ez bőven belefért. Emigránsok fórumaként indult a *Korunk*, Kolozsváron, 1926-ban, vagyis a forradalmak és Trianon után, s bár a harmincas-negyvenes évek szóhasználatával: őskeresztények, Dienes László és Gaál Gábor szerkesztették, zsidó lapként tartotta számon a jobboldali sajtó. Nem indulatmentesen és nem véletlenül.

Idetartozik ez? – kérdezheti türelmét veszítve az olvasó. Talán igen, hiszen nem mindegy, hogy mikor, mi, hol kér és kap szót a nyilvánosságban. Például *A zsidó lélek* a *Korunk*-ban 1929-ben. A havi folyóiratot, bár impresszumán Gaál Gábor még mint társszerkesztő szerepel, ekkor már gyakorlatilag egymaga szerkeszti. Die-nest ugyanis családotól szó szerint kivették Kolozsvárról a légionárius diákok. Ők is azt hiszik, hogy zsidó (úgy látszik, a másságnak, akkor és azóta is, ez a legkézenfekvőbb magyarázata és legközismertebb neve), holtott egyik őse Magyarország nádora volt. De zsidó a felesége, doktor Götz Irén, Curie-ék tanítványa, aki franciául ad elő a román orvosi egyetemen és olyan szigorúan vizsgáztat, mintha a Sorbonne-on tanítana. Ez is idetartozik? A légkört mindenképpen érzékelteti, hovatovább a történelmi hátteret is. Különben Gaál Gábor és Komlós Aladár csaknem egyidősek, a budapesti bölcsészkar latin-magyar szakát is egyidőben látogatják a tizes évek elején. Ismeretségük alighanem innen ered. Szemléletalkító közös élményük a századelő pezsgő szellemi élete, közös tapasztalatuk a háború, aztán a forradalmakat követő emigráció. Bécs után Komlós útja Kassára, Bécs és Berlin után a Gaálé Kolozsvárra vezet. Közös lehet a többé-kevésbé szabad helyválasztás indítéka is: utódállamok magyarok lakta, történelmi és kulturális hagyományú vidékén keresnek megélhetést, értelmes munkát, szerepet. Amit találnak, jobb is, rosszabb is, mint amire számíthattak.

A húszas évek ezek, az az évtized, amelynek az elején a magyar felsőoktatásban életbe lép a *numerus clausus*. 1924-ben, ugyanabban az esztendőben, amikor Bálint Györgyöt nem veszik fel a budapesti egyetem

bölcsészkarára, megalakul Gömbös Gyula Fajvédő Pártja. Nem légius térben kezd Komlós Aladár a zsidó lélek fölött meditálni. Válasz ez a fokozódó nyomásra? Szorongás, felkészülés, identitáserősítő, kritikai önvizsgálat és pátosz? Az egész együtt talán több mint közérzet, van eszmétörténeti relevanciája is: időről időre a judaizmuson belül valaki, valamiféle mandátum birtokában időszerűnek érzi újragondolni, újra is fogalmazni a zsidó identitást. Hogy az egyáltalán újragondolásra szorulhat, valójában a zsidó Felvilágosodást, a Haszkalát kö-

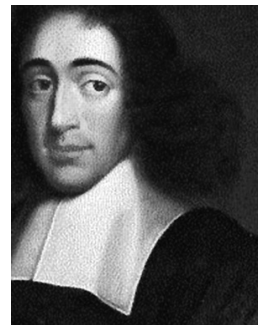

Albert Einstein

Szerb Antal

vetően válik tudatossá, majd az emancipáció mértékében egyesek számára evidenciává. A kétezeréves szétszórás változó körülményei, színhelyei, szakaszai e vállalkozások indokoltsága mellett szólnak. Ilyen természetű voltaképpen előbb a Komlós Aladár, aztán a Pap Károly – ismertebb és meggyőzőbb – kísérlete. Az utóbbi talán annak is köszönheti viták erősítése, kedvező fogadtatását, hogy egyből odahelyezi Mózes emblemikus alakját ahová való: az identitásképző egyetemes szimbólumok közé, a mediterrán szellemi bölcsőbe, Oidipusz mellé. Mert a párhuzam, meglepő módon, rokonképletet tár fel: a világra szóló, világot teremtő kaland itt is, ott is azzal kezdődik, hogy egy nyugtalan fiatal férfi útnak indul és felfedezi

származása titkát. Szellemes válasz lehet ez a párhuzam arra a rangsorolásra is, amely (például Hegel tekintélyével), a görög erő, szépség, harmónia ellentétéként állítja be a judaizmus kulturális gyökereit. Mindkét hőst isteni elrendelés vezérli. Csakhogy Oidipusz a maga *egyéni* sorsát teljesíti be, Mózes pedig *közösségi* küldetést valósít meg. A zsidó specifikumot alapvetően ez a küldetéstudat határozza meg, még akkor is, amikor már más értékszempontok is csatlakoznak az

Baruch Spinoza

ősi örökséghez. Ami 1929 és 1944 között magyarul ebben a tárgyban elhangzik – erről szól. És erről szól végül, bár még nem sejtik, hogy egyikük útja Borba, a másiké Birkenaubra vezet, a nevezetes Komlós–Radnóti levélváltás. Amint levelében írja „háromhónapi munkaszolgálat és tizen-négy nap büntetőtábor után”, 1942-ben, Radnóti Miklós mint magyar költő határozza meg magát, és nem ad verset a nem irodalmi kritérium köré szerveződő almanachba. Hiszen költészet és valóság közé szorulva, ott keres szolidaritást, ahol talál: „az én 'nemzetem' nem kiabál le a könyvespolcra, hogy mars bűdös zsidó,” és

„az Újtestamentum költészete épp úgy az enyém, mint az Ótestamentumé...” Az Ararát-almanachot szerkesztő Komlós a közösséget képviseli itt, Radnóti az egyént. Párhuzamos monológok.

Két évvel később, 1944. május 4-én (kiegészítve a maga egy évvel korábbi, felejthetetlen Shylock-metáforáját), Németh László így ír a *Soproni Napló*ban: „A magyar közvélemény nagy meglepéssel és őszinte örömmel veszi tudomásul a kormány rendeletét, amely megtiltja hazánkban, hogy zsidó szerző könyve megjelenhessen.” Éppen Sopron környékén, Balfon ér alig egy év múlva, munkaszolgálatosként, az a zsidó halál, amiről Semp-run, könyvében, *A nagy utazásban*, mint lényeges megkülönböztetés és különbség kritériumáról olvashatunk, névtelenek mellett, három zsidó

szerzőt, Halász Gábort, Sárközi Györgyöt, Szerb Antalt. Zsidó lélek? Zsidó szerző, zsidó halál. Az a srác, aki biztos pusztulással járó harci feladatot vállal a francia Ellenállásban, mert – mint mondja – nem akar zsidó halált halni, fosztóképzős halált, védtelenül, fegyvertelenül, pontosan fogalmaz. Félmilliónyi magyar zsidó áldozata volt a Soának. Volt köztük katolizált költő és kommunista költő, falusi boltos és ortodox foltozó szabó meg liberális ügyvéd. Ki tudná mindüket felsorolni? Nagyon sok mindenben különböztek. És mind zsidó halált haltak – ez volt a közös.

Komlós Aladár esszéjének megjelenésétől a tömeges zsidó halálig hátra van még tizenöt év. Négyessy Lászlóval vitatkozik Móricz Zsigmond 1931-ben a Nyugatban. Elmondja, hogy nagy sikerrel előadták Debre-

cenben a *Légy jó mindhalálig* színpadi változatát. Másnap tüntet a Bajtársi Egyesület, „mert a főszerepet zsidó fiú játszotta. Én ezt bizony nem kérdeztem meg előre. Én csak azt konstataltam a közönséggel együtt, hogy brilliánsan játszott, és a lelkek mélyéig megthotta a közönséget.” Akárki volt a fiatal színész, Auschwitzban végzte, vagy túlélőként szolgálta tovább a magyar Tháliát, mindenképpen kettős identitással élte át a pillanatot. Ez az a kettős identitás, amelyben például Illyés Gyula nem hisz. Nem érzi őszintének. Holott barátjának nevezi a katolizált Sárközit, méltatja érdemeit a magyar szegényparasztság ügye szolgálatában a népi írók oldalán, s azt, hogy mégsem mentették meg, így magyarázza: „Nem akart kivételezett lenni, most is a nehezebb sorsot akarta...” Ne vette volna észre Illyés, hogy

SZÁNTÓ T. GÁBOR

Zárszó helyett

Komlós Aladár nyolcvan évvel ezelőtt megjelent esszéjét a *Szombat* folyóirat körkérdésével, néhány hónappal ezelőtt eljuttattam több irodalmárnak, pszichológusnak, rabbinak és társadalomtudósnak, hogy fogalmazzák meg álláspontjukat az egykori felvetésekről.

A válaszadók között többen elutasítják Komlós hipotéziseit; van, aki részben elfogadja, részben elutasítja, és olvasatomban akad, aki a nyolcvan év előtti korszellem irányzatait és nyelvi terminológiáit nem tartja használhatónak, miközben a Komlós által felvetett kérdéseket, problémákat érzékeli.

A körkérdés egyik kiötlőjeként továbbra is úgy vélem, érdemes elgondolkodni *A zsidó lélek* bizonyos predispozíciókra, jellegzetességekre utaló – ha nem is általános és kizárólagos érvénnyel bíró – állításain, alkalmasint tovább gondolva, a közelmúlt tapasztalataival és témába vágó irodalmi műveivel egybevetve azokat, természetesen tudva: minden alkotó individuum, akire származásán, kulturális milióján kívül számos más tényező is hatást gyakorol.

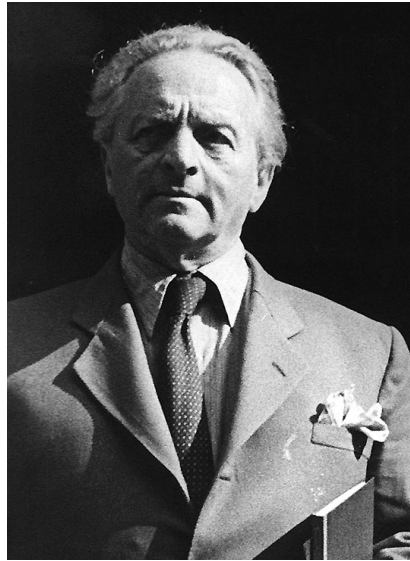
A Komlós állításaival szemben felhozott ellenérveket is mérlegre téve, továbbra is nyitottnak tekintem az alábbi kérdéseket:

Miért is ne rendelkezhetne a zsidósá (s különösen miért ne rendelkezhetett volna nyolcvan éve) a többségi európai társadalmakéhoz képest eltérő szellemi hagyománya és társadalomtörténeti tapasztalata következtében eltérő érzékenységekkel, kulturális asszociációkkal, melyek e közösségből/szellemi milióból induló, alkalmasint attól eltávolodó alkotók gondolkodására, világnézetére és esztétikai érzékenységére is hatást gyakorolnak?

Miért ne rendelkezhetne szigorú monoteizmusa, a száműzetésben kicsiszolt aprólékos vallási szabályrendszere, és kisebbségi léthelyzetéből fakadó érzékenysége következtében olyan erős tabukkal, melyek akár a vallástól elrugaszkodó nemzedék életére és gondolkodására is hatnak? Különösen egy olyan szigorúan normatív hagyomány esetén, mint a zsidó, és olyan sajátos történelmi tapasztalatok esetén, mely a diaszpóra-zsidóságnak adatott. Mai társadalomtudományi kutatások épp a zsidósá (s) azonosságtudatán kívül lelnek érdekes adatokra, melyek szociokulturális, gondolkodásmódbeli sajátosságokat asszociálnak a zsidó származással/történelmi tapasztal-

Sárközi azt a sorsot választotta, amely elkötelezi a magas moralitású egyént a legszegényebbek és – ismét csak a korszak diszkrimináló szavával – a fajtájával való sorsközösség mellett?

Heller Ágnes szerint a Soá kilóg a történelemből. Kertész Imre ezt másként látja: 2000 év civilizációjából következik a Holokauszt, hiszen sem az áldozatok, sem a hóhérok nem a semmiből jöttek. Bibó István végezte el a magyar társadalmi gondolkodásban előzménytelen elemzését annak a jelenségegyüttesnek és annak a folyamatnak, amelyben az ún. zsidókérdés a maga reális összefüggéseibe kerül. A második világháború után ilyen gyors, érdembeli reagálásra csak egy európai példát ismerünk, a Jean-Paul Sartre könyvét: *Reflexion sur la question juive*. Figyelemreméltó, hogy két nem zsidó érzi ezt sürgős feladatnak. Euró-

Balázs Béla

pa lelkiismerete szólal meg a Soá után, a zsidó államalapítás előtt. Bibó tudósi teljesítménye objektív, higgadt, a francia egzisztencialista Sartre ironikusan,

indulatosan szólal meg (könyve magyarul hamar megjelent, sajnos szerencsétlenül megválasztott címmel: *Vádirat az antiszemitizmus ellen*), írói bravúr a Voltaire-i pamflethagyomány sistergő modorában. Alapmunka mind a kettő, egyik sem veszített aktualitásából, ami egyszerre válik a szerzők dicséretére és a kortárs világ szégyenére.

Aki ma Komlós Aladár nyolcvan éves töprengését olvassa, megrázó történelmi tapasztalatok és a téma hatalmas szak- és szépirodalmi feldolgozottságának ismeretében teheti. Kérdés, hogy nem diktál-e méltánytalan ítéletet ez a perspektíva, elfogadtatja-e magát ez a kordokumentum, annak, ami ma lehet.

latokkal/vallási háttérrel. Mert a tudatos elrugaszkodás e hagyományrendszertől, kultúrától, identitástól és társadalmi konvencióktól nem jelenti azt, hogy bizonyos elemei ne kéredezkednének vissza akár néhány évtized múltán.

Miért ne volna felvethető például az az érdekes kérdés – melyet a honi irodalomtudomány és kritikai élet, ismereteim szerint, szinte egyáltalán nem érint (ezért olvastam örömmel az ezzel kapcsolatos utalást Csáki Márton válaszában) –, hogy nincs-e különbség a többisten-hívő, természetkultuszt ápoló, görög világnézeti hagyományból is merítő kereszténység háttéréből kiszakadó írók, és a magát a görög világnézettel mindig szembeállító judaizmus szellemi hagyományából kilépő szerzők művei között? S ha netán akadnának jellegzetes motívumok, vagy jellegzetesen hiányzó elemek, vajon milyen életstílushoz való viszonyt, és miféle eltérő ábrázolásmódokat érintenek e különbségek? Csak egyetlen példát említve: érdemes volna megvizsgálni zsidó és nem-zsidó írók viszonyát a történet-centrikus elbeszéléshez és a „tisztá szépség” eszményét valló szövegirodalomhoz. Megfigyelésem szerint az utóbbi kevésbé jellemző a zsidó hagyomány háttéréből az irodalomba érkezőkhöz. (Az irodalomelméleti írásokra mindez nem áll, ott másként jelenik meg és hat a zsidó esztétorténet, a kommentárirodalom tradíciója.)

Vagy más perspektívában, hogy is feledkezhetnénk meg a zsidó kirekesztettség és üldöztetés sajátos tapasztalatáról, mely mély nyomokat hagyott a túlélők és utódjaik jelentős részében, túlterhelve őket a történelemmel, mely talán a történetorientált elbeszélésmódra is hatást gyakorol.

Nem tehetjük meg a valósággal, hogy diszkrimináljuk azért, mert a huszadik században származásuk alapján

diszkrimináció áldozatai lettek milliók. Azért, mert a fajelmélet alapján megkülönböztették, sőt meggyilkolták az európai zsidók döntő többségét, nem tehetünk úgy, mint ha több ezer év, nemzedékeken át hagyományozott civilizációs tényei ne gyakoroltak volna, s ne gyakorolnának hatást a modern kultúrára is. Felszabadultak csak akkor leszünk, és tudásunk is csak akkor gyarapszik, ha kérdezni merjük egymást és magunkat, és félelem nélkül vesszük tudomásul vallási, kulturális és társadalomtörténeti hagyományainkból eredő különbségeinket/sajátosságainkat is. Mert a műelemzések során korántsem csupán a tudatos alkotói szándékot vizsgáljuk, hanem mindazt, ami alkalmasint tudattalanul épül bele a művekbe, s mi, befogadóként, érzékeljük jelenlétüket.

Komlós Aladár problémafelvető (bár kiérlelt válaszokkal nem minden esetben rendelkező), a zsidó kultúrával szemben sokszor fájdalmasan kritikus esszéje kétségtelenül provokatív állításokat fogalmaz meg, de aligha söpörhető le az asztalról felületes nemzet-karakterológiaként. Érdemes időről-időre újraolvasni, és egybevetni oldódó aggodalmaink közben gyarapodó ismereteinkkel. A vitát tehát nem zárjuk le, szívesen vesszük az újabb érveket. Reméljük, összeállításunk is hozzájárul a további eszmecsere kibontakozásához.

Jó volna, ha félelem nélküli és a konformitás kényszerét sem sugalló légkör adatna az individuális önmeghatározásokhoz éppúgy, mint a kollektív tapasztalatok és beállítottságok felismeréséhez. S persze újabb zsidó vonatkozású irodalmi művek megszületéséhez, melyek talán részben rácsafolva Komlós Aladár hiányérzeteire, zsidóságukat sem adva fel, valódi esztétikai minőséget hoznak létre.

Szeretne

2 tiszteletjegyet, a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület ötfogásos díszvacsorával egybekötött 2010-évi Hanukabáljára?

Szeretne

2 belépőt a Bálint Ház összes programjára 2009-ben féláron?

Szeretne

gyermekének/unokájának ajándékozni kényelmes üdülést a Szarvasi Nemzetközi Zsidó Ifjúsági Táborban?

Szeretne

2 főre szóló, korlátlan fogyasztásra jogosító vacsorameghívót a megújult, glatt kóser Carmel Étterembe?

Szeretne

Wellness hétvégét 2 fő részére a halászlé fővárosában?
Legyen a vendége ingyenesen a II. Kóser fesztiválnak Baján, 2010. szeptember 4-5-én.

Ha december 14-ig előfizet a Szombat 2010-es évfolyamára, sorsolásunkon elnyerheti ezeket az ajándékokat, sőt, előfizetőink között 2010. évi, magyarországi zsinagógákat ábrázoló falinaptárakat is kisorsolunk.

Előfizethet a lapban található csekken, vagy banki átutalással a 11709002-20066703-as OTP számlaszámra. Az éves előfizetés díja 4950 forint.
Előfizetőink 10%-kal olcsóbban jutnak a Szombathoz, mint azok, akik havonta vásárolják meg a lap számait.

Mindazok, akik a fenti összegnél többet utalnak át, elősegítik a Szombat működését. Lehetővé teszik, hogy lapunk olyan olvasótársaikhoz is eljuthasson, akiknek anyagi lehetőségeik nem engedik meg, hogy rendszeresen olvashassák a Szombatot.

Támogatóink nevét kívánságukra megjelentetjük a Szombatban:

Legyen Ön is olvasótársai és a zsidó kultúra támogatója!

„Kell lennie egy belső ruhatárnak...”

**Születésnap i beszélgetés
a 70 éves Sándor Pál filmrendezővel**

Sándor Pál filmjeinek, szállóigévé vált mondatai közül a *Szabadíts meg a gonosztól* című filmből Major Tamás által alakított Kemczik úr megállapítása áll hozzám a legközelebb: „kell lennie egy belső ruhatárnak...”, ahol a titkos és fontos dolgok vannak, ahol valószínűleg nemcsak a bársonygalléros kabát található, de mindaz, ami túl értékes ahhoz, hogy kint legyen. Mert az nem lehet, hogy elveszen egy kabát, miként az sem, hogy csupán ennyi az életünk. Meggyőződésem, hogy Sándor Pál filmjeit hívei belső ruhatárjukban őrzik, hogy mindig kéznél legyenek, ha indul a Noé bárkája.

Sándor Pál nem esett kétségbe a filmgyártás rendszerváltás utáni bizonytalan körülményei miatt, inkább létrehozott egy produkciós céget, a Novofilm, majd a Filmstreetet. 2003-tól, a Hunnia Stúdió vezetője. Irodájában beszélgettünk életéről és filmjeinek megélt háttéréről.

– Már a kezdet is jó volt. Kiugró kritikai és fesztiválsikereket értél el a francia új hullám hatását érzékeltető *Bohóc a falon* című első játékfilmeddel, amely kitűnt hangvételeivel, lendületével, derűjével és ifjonti szemtelenségével. Mégis volt egy-két fanyalgó kritika is, például: „Éljen a szabadság! – kiált fel a film ifjú főhőse, hetykén szembenézve a kamerával, háta mögött a jómóddal berendezett szülői lakás, herendi porcelánjaival, könyvespolcaival.” (Filmvilág.) Vonatkozik-e ez a te családi háttérre is?

– Személyes vizekre evezünk? Hát, nálunk nemigen volt porcelán. Valójában én egy első generációs értelmiségi vagyok, habár az apám kommunista pártmunkás volt, ő már olyan értelmiség-félének számított.

– Sándor József?

– Igen, komoly pozíciókat töltött be főleg 1956 után. A karrierje ott ért véget, mikor aláírtam a Chartát 1979-ben, ezután apámat nyugdíjazták. Tettem valami jót vele, hogy hagyja már abba, és maradjon nyugton.

– Milyen szerepük volt a szüleidnek a pályád alakításában, alakulásában?

– Apám azt szeretne volna, ha orvosi pályára megyek, ha nem sikerül, akkor legyenek mondjuk vasesztérgályos. Miután egy csepp vér láttán azonnal elájulok, és egy szöveget sem tudok beverni, egyik sem volt igazán nekem való. Ha most visszagondolok, tudat alatt állandóan menekültem a kádergyerek stigmájától. Apámmal nem voltam jó viszonyban, mert két nagyon erőszakos ember nem nagyon jött ki egymással. Én gyakorlatilag

megléptem kettőnk konfliktusa előtt. Nem volt ez tudatos, inkább ösztönös.

– Édesanyád?

– Ő egy jiddise máme volt, 94 éves koráig élt. Tizenegy gyermekes, igazi zsidó családból származik, Máramarosszigetről jöttek át Magyarországra az első világháború idején.

– Pesten vészeltétek át 1944-et?

– Apám munkaszolgálatos volt abban a században, ahol az a borzasztó esemény történt, hogy Petschauer Attilát, a magyar olimpiai vívóbajnokot egy magyar tábori őr parancsára kikötözték egy fára a zimankós télben, és addig tartották ott, míg meg nem fagyott. Ezt a jelenetet Szabó István *A napfény íze* című filmje megörökítette. Apámnak aztán sikerült onnan megszökni. Amikor bejöttek a németek márciusban, anyám egy csomó pénzt adott a szomszéd szabómester Csallóközből jött cselédjének, hogy engem bujtasson a Csallóközben, egy Falurét nevű tanyán. Egy évet bujkáltam ott, aztán vége lett a háborúnak, szerencsére anyám is és apám is túlélte, és akkor megint együtt volt a család egy kis időre.

1967:
Bohóc a falon

1973:
Régi idők focija

– Azt hiszem, hogy egy film rendezője, ha akarja, ha nem, beleszövi élete eseményeit filmjeibe. Az 1969-ben készült a Szeressétek Odor Emiliát! című film, ahogy a Bohóc a falon is, a szabadságvágyról szólt. A vidéki nevelőotthonba érkezett pesti lány fellázad a bezártság és a szigor ellen, sőt a többieket is engedetlenségére buzdítja. A kitörési vágy érintette a te saját személyes életedet?

– A Szeressétek Odor Emiliát! című filmben az intézeti lét tapasztalatai valamelyest benne vannak. Kis epizódokban előbukkan a megélt élet bár nem úgy, ahogy konkrétan történt, inkább az érzelmi oldala. Itt a kiválasztotttól akartam beszélni és az intézeti létről, hiszen én a nyolc általánost több állami gondozott intézetben végeztem. Tizián-vörös hajú gyerek voltam, ahogy anyukám mondta. De ha valaki nekem azt mondta, hogy vörös, én azonnal nekiugrottam. Akkor is, ha kétszer nagyobb volt nálam. Javíthatatlan, verekedős gyerek voltam, mindenhol kirúgtak. Nekem végig kellett verekednem minden intézetben a sort, hogy én kapjam a serclit, amiért mindenki epekedett. Az utolsó két intézet már Pesten volt. Hozzá kell tennem, hogy ez apám és anyám iránt érzett szeretetemen semmit nem változtatott. Valamilyen oknál fogva ez így történt, és az életben nem fogom megtudni, miért.

– Hogyan kezdődött az élet ennyi pofon után?

– Amióta az eszemet tudom, elké-

pesztő vágy volt bennem a mozi iránt. Iskola helyett végigmozgítottam a gimnáziumot. A mozi azt a közösségi élményt jelentette, hogy egy sötét teremben sokan ülünk, és együtt bámuljuk a fehér vásznat, amin történik valami. A negyvenes évek elején egyik kedvencem volt a Z, a fekete lovas. Varázslatos filmeket játszottak. Amikor először csinálhattam mozit, úgy éreztem magam, mint egy fuldokló ember, aki hosszú idő után először vesz egy nagy levegőt. Talán ez a Bohóc a falon-nak a lényege. Végre mesélhettem magamról, ki vagyok, mi vagyok, hogyan gondolkodom, és mindig is a játékos szabadságot kerestem.

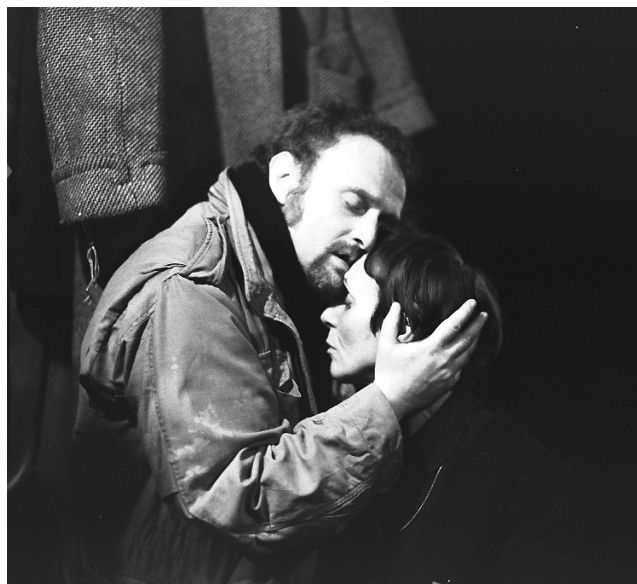
– A főiskolán Herskó János volt a tanárod. Úgy tudni, rendkívülien szeretted őt az osztályod. Te

hogyan élted meg, mikor Herskó 1970-ben elhagyta az országot?

– Amikor apám egy reggel felhívott azzal, hogy Herskó disszidált, olyan sírógörcsöt kaptam, hogy alig bírtam abbahagyni. Aztán felhívtam Tóth Zsuzsát, majd együtt elmentünk Simó Sándorhoz. Együtt sírtunk. Herskó afféle apafigurának számított. Őrt hagyott maga után, de őszintén szólva, számomra elsősorban védelmet jelentett. Akkoriban nagyon szerettem. A szeretetet, a csapatszellemet sirattam meg és nem azt, hogy nem fogom tudni folytatni a pályámat.

– Tény, hogy folytattad még hozzá az egyik legjobbnak tartott filmeddel, a Régi idők focijá-val. Mándy Ivánnal itt mélyült el a barátságotok. Hogyan találtál Mándy Ivánra és a Régi idők mozija című novellára?

– Mándy Ivánnal nagyon jóban voltunk. Rendszeresen találkoztunk az Andrássy úti Különlegességi Cukrászdában, a helyén most egy tábla van: „Itt ült Mándy Iván”. Talán, egyszer az én nevem is odakerül, de remélem soká. Egyszer azt mondta Iván, hogy van neki egy jó története, az első magyar futball-labda története. Hű, mondtam, ez nagyon jó, imádtam a futballt, nagy Vasas drukker voltam. Mándy bevallotta, hogy már odaadta Palásthy Györgynek, de – mondta – kérjem el, ő úgyse csinál vele semmi. Gyuri azonban nem adta, most írok belőle

Sándor Pál
Psota Irénnel

egy musicalt, mondta harciasan. Legközelebbre hozok neked egy másik novellát, vígasztalt Mándy. És hozta a *Régi idők moziját*-t. Soha sehol nem jelent még meg. Akkor leültünk Tóth Zsuzsával, Bíró Zsuzsával. Tóth úgy írt Mándyul mint maga Mándy. A novellából csináltunk egy forgatókönyvet, amelyik hűtlenül volt hűséges a novellához.

– Mit szólt Mándy a Régi idők focijához? A Mándy-filmhez?

– Mándy sem a *Régi idők fociját*, sem a *Szabadíts meg a gonosztól*-t nem tartotta Mándy-filmnek. A *Szabadíts meg a gonosztól* eredetileg egy musical volt, a címe is más volt: *Mélyvíz*. Ami biztos, hogy Mándy érzelmi és gondolatvilága jelen volt. Ahogy például leírja, milyen Minarik, ez nekem elég volt ahhoz, hogy bennem valami elinduljon. Mándy pontosan leír-

hallgatás övezte a témát. Ebben a filmben megjelenik a holokauszt, a sárga csillagos férfi felakasztja magát, és magyar csendőrök kísérik, megölnek „származásilag gyanús” alakokat a második világháború végén. Nem volt ebből kellemetlenség?

– Nem. Ezzel semmi gond nem volt. A zsidóság kérdése bonyolult dolog az ember életében is, hát még filmen. Attól is függ, hogy az ember mennyire szemérmes és mennyire nyitott. Én nem akarok zsidó filmeket csinálni, én emberfilmeket szeretnék készíteni. Más

– A Szerencsés Dánielben, következő filmedben már egy vallásos zsidó nagypapa tűnik fel, aki zsidó imát mormol unokájával. Ha stílus szempontjából gondolom át filmjeidet, ez szikárabb stílusú, atmoszférájában kevésbé metaforikus, nem olyan kifinomult látványvilágú, mint a korábbiak, és nem is Mándy írása alapján készült... Hogyan keletkezett a Szerencsés Dániel?

– A stílust szándékosan változtattam meg. Ez sokkal realistább film, mint a régebbiek. Úgy keletkezett, hogy éppen egy tévéfilmen dolgoztam az ope-

1969:
Szeressétek
Odor Emiliát!

1979: Szabadíts
meg a gonosztól

1982: Szerencsés
Dániel

ta, hogy jön a nagy szárnyas kabátban, csak ő nem így hívta. Olyannyira, hogy amikor Kemenes Fanni először rápróbálta a Garasra a kabátot, akkor a Garas kitömte a kabát zsebét, hogy jobban elálljon a két szárnya és lebegjen utána. Bár Mándy világa nagyon közel áll hozzám, nem Mándy-filmeket csináltam, hanem Sándor Pál, Tóth Zsuzsa, Ragályi Elemér, Garas Dezső, Kern András, Psota Irén filmeket.

– A Szabadíts meg a gonosztól 1978-ban készült, ekkor még hivatalosan tabu volt a zsidóságról, a származásról beszélni. Egy-két korábbi filmen és regényen kívül,

kérdés, hogy soha nem rejtettem véka alá származásom, nehéz is lett volna ezzel a fizimiskával, kicsi, vörös, elálló füllű és hücpe. A háború után először 1956-ban találkoztam antiszemizmussal, amikor krétával felírták a házunk kapujára Rákospalotán, hogy „zsidók”.

rában, és odafutott hozzám egy fiatalember, Kertész Mihály, álnéven Kornis Mihály, és azt mondta: szeretnék neked forgatókönyvet írni. Elképedtem. Én még ilyenekkel nem találkoztam. Kitaláltuk a Rettentő Margó történetét, ami 56-ban játszódik Budapesten. Egy nagydarab villamos-kalaúznő, és egy tizenhét éves gyerek szerelméről, akik együtt akarják elhagyni az országot. Kornis írt ebből egy novellát, és mentünk volna tovább, amikor Kornis közölte, hogy beszélt a barátaival, és velem ő nem akar '56-ról filmet készíteni, apám miatt. Nem is értettem meg rögtön. De nem hagytam nyugodtan a téma, már azért sem, mert el akartam menni én is egy sporttáskával. És akkor megkerestem Mezei Andrást. Kitalálta a Szerencsés Dániel és Angeli Gyuri nevét, írt egy forgatókönyvet, ami abban a formában nem volt használható. Akkor visszatértem a megbízható csapattársához, Tóth Zsuzsához, majd Bíró Zsuzsa is csatlako-

2007: Noé bárkája

ink hírt adtak a világnak arról, hogy mi történik az országban. Ez mára elveszett, de a filmszakma még mindig tart valamit abból, hogy volt egyszer egy magyar filmnimbusz... Most, negyvenvalahány évvel a hátunk mögött, újfajta viszonyulást kell megtanulnunk, és ez a piaci érték. Azt gondolom erről az egész helyzetről és ezen belül a filmgyártásról, hogy olyan ez, mint amikor egy mélytengeri halnak egyik napról a másikra azt mondják, hogy holnap reggel kimész a partra, és kopoltyú nélkül, tüdővel szaladgálsz. Az új helyzethez való al-

1976: Herkulesfürdői emlék**1988: Miss Arizona**

zott. Mindig is így készültek a mi filmjeink, csak egy pillanatra megtévedtem. A filmmel később sok baj volt politikailag. Darabokra szedték a Párközpontban. Aczél György azt mondta, hogy nem vagyok az ő kutyájuk kölyke, és nem kapok kitüntetést, amíg ő él. A pártközpontban már Aczél beosztottja és csapata fogadott. Közölték velem, hogy miket kell kivágnom a filmből. Ha én annak eleget tettem volna, akkor egy húsz perces filmet lehetett volna belőle csinálni. És akkor az egyik elvtárs hirtelen azt kérdezte, hogy azt mondjam meg neki: miért zsidó a Szerencsés Dániel? Vettem egy nagy levegőt és azt mondtam, azért, mert ez egy életrajzi film, én pedig zsidó vagyok. Este felhívtam egy bizalmas barátom, hogy mondja meg annak a rohadt antiszemita tetűnek... Hogy kinek? – kérdezte. Mondtam a nevét. A barátom csodálkozott, hát az ugyanolyan zsidó, mint te! Ezzel együtt a *Szerencsés Dániel* nem az volt a probléma, hogy zsidó nagypapa

van benne, hanem azok a képek, amelyek 1956-ról láthatók. A film plakátját bezúzták, mert egy nemzeti színű zászló volt rajta a kivágott lyukkal. Azért tiltották be, mert március 11-én volt a film premierje, négy nappal március 15-e előtt, és már kezdték ki-ragasztani a plakátokat.

– Amikor ezek a filmek készültek, a magyar filmgyártás a csúcspontján volt. Tele voltak a külföldi újságok, hogy milyen bátrak és kritikusak a magyar rendezők, hogy többet engedhetnek meg maguknak, mint más szocialista országok művészei. Csaknem húsz év után forgattad a Noé bárkáját tavalyelőtt. Sok minden változott azóta...

– A hatvanas-hetvenes-nyolcvanas években „ügy” volt a magyar film, mivel csaknem minden alkotás erős társadalomkritikát tartalmazott. Filmje-

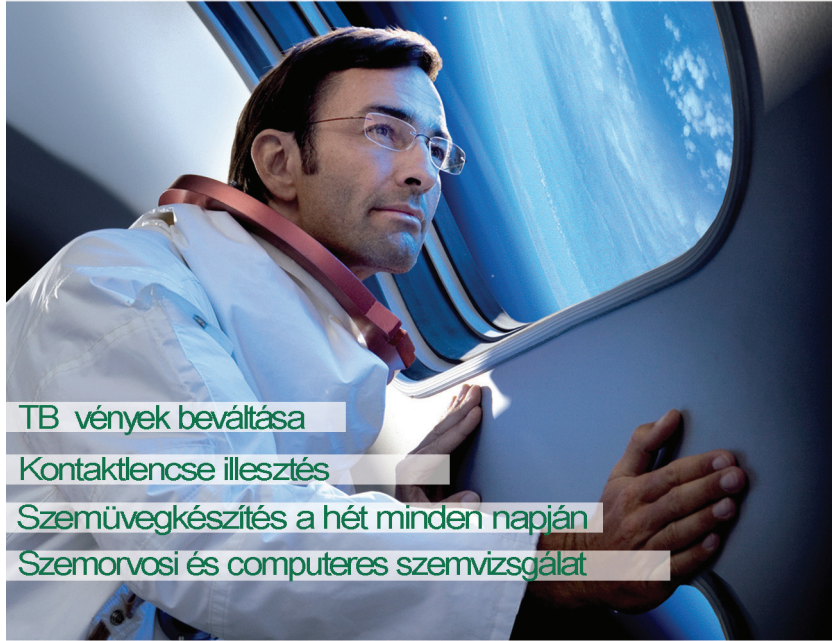
kalkuláció rengeteg energiát vesz el az alkotástól. Egyébként a *Noé bárkája* is ugyanarról szól, mint az előzőek, Stock Ede és Tóth Aurél halhatatlan barátságáról. Hattyúdálnak szántam... de nem... eszem ágában sincs, én még sok filmet akarok csinálni.

Surányi Vera

Sándor Pál játékfilmjei:

1967: Bohóc a falon
1969: Szeressétek Odor Emiliát!
1971: Sárika, drágám
1973: Régi idők focija
1976: Herkulesfürdői emlék
1982: Szerencsés Dániel
1985: Csak egy mozi
1988: Miss Arizona
2007: Noé bárkája

OPTIRIS OPTIKA

TB vények beváltása

Kontaktlencse illesztés

Szemüvegkészítés a hét minden napján

Szemorvosi és computeres szemvizsgálat

ÁRKÁD - CAMPONA - EUROPARK - MAMMUT I. - WESTEND
www.optiris.hu

Van-e modern zsidó irodalom?

A *Szombat* folyóirat szervezésében, **Szántó T. Gábor** író, főszerkesztő vezetésével, tavasszal indult szeminárium-sorozat az őszi szemeszterben műelemzésekkel és vendégelőadókkal folytatódik. Az érdeklődők a szanto@szombat.org e-mail címen, vagy hétfő és csütörtök délután a 302-0744-es telefonszámon jelentkezhetnek. A kurzus ingyenes, a részvételhez előképzettség nem szükséges.

Az órák időpontja, helyszíne: *kéthetente keddenként 18.00 óra, Bálint Ház* (Bp. VI. Révay u. 16.). Az októberi találkozás dátuma 13-a és 27-e.

További információk a *Szombat* folyóirat honlapján: www.szombat.org

Partnerek:
Magyar Zsidó Kulturális Egyesület, Bálint Ház.

Támogató:
L. A. Pincus Alapítvány a diaszpórábeli zsidó oktatásért.

Schiller

Autó Család

Egyedi ajánlatok, különleges lehetőségek Önnek, természetesen Schillernél!

Schiller Opel
1138 Budapest, Váci út 113.
Tel.: 452-11-01
www.schilleropel.hu

Chevrolet Schiller
1138 Budapest, Váci út 113.
Tel.: 450-25-15
www.chevroletschiller.hu

TOYOTA SUPER
1044 Budapest, Külső Váci út 20.
Tel.: 380-0-380
www.toyotasuper.hu

ŠKODÁK PALOTÁJA
Volkswagen márkaszervíz
1154 Budapest, Szentmihályi út 142.
Tel.: 415-3000
www.palotaauto.hu

Schiller
1046 Budapest, Főti út 143.
Tel.: 2-72-72-00
www.fiatschiller.hu
Karambolos Centrum:
www.megjavitjuk.hu

SCHILLER M3
Haszonjármű Központ
1142 Budapest, Tengerszem u. 59/A
Tel.: 471-7030
www.schillerm3.hu

Schiller HASZNÁLT AUTÓK GARÁNCIÁVAL
Tel.: 450-25-25
www.schiller.hu/hasznaltauto

24 órás autómentő (06 30 311 31 32) ■ www.schiller.hu

KLAUZÁL¹³

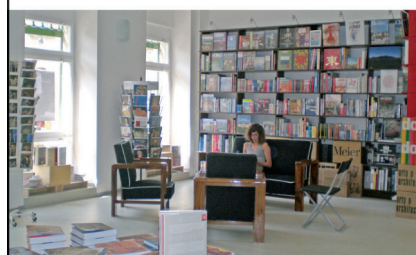
1072 Budapest, Klauzál tér 13.
Tel.: 413 0731
www.klauzal13.hu

Nyitva: kedd–szerda 11–19, csütörtök–vasárnap 11–21 óráig

JUDAISZTIKAI TÁRGYÚ KÖNYVEK,
KORTÁRS MŰVÉSZETI KIÁLLÍTÁSOK,
KULTURÁLIS PROGRAMOK
A VINCE KIADÓ ÚJ BOLTJÁBAN

A XII. Zsidó Nyári Fesztivál
programsorozat keretében
a Hogyan éltek?

*A magyar zsidók mindennapi élete
fényképeken, 1867–1940*
című kiállítás tekinthető meg
november közepéig.

Stetl Tokaj Hegyalján

Kisvárosi Zsidó Napok

2009. OKTÓBER 23-24-25.

2009. OKTÓBER 23. PÉNTEK

13:00 óra – fakultatív program „CSODARABBIK NYOMÁBAN”

autóbuszos kirándulás
Bodrogkeresztúr - Sátoraljaújhely - Mád
(kóser ebéd Mádon)

Részvételi díj ebéddel: 2800 Ft
Indulás a tokaji TourInform iroda elől
(Tokaj Serház u. 1.)

14:00 óra – fakultatív program

BORBUSZ – bortúra idegenevezéssel,
pincelátogatásokkal és kóserbor-kóstolóval

Részvételi díj: 3200 Ft
Indulás a tokaji TourInform iroda elől
(Tokaj Serház u. 1.)

16:00 óra – fesztivál program

ZSIDÓSÁG: FALU A NAGYVÁROSBAN

Zenés irodalmi beszélgetés Bächer Iván és Szántó T.
Gábor írókkal a Tourinform Tokaj Galériában,
közreműködik Vázsonyi János szaxofonon
(Tokaj Serház u. 1.)

17:30 óra – fakultatív program

„HEGYEN ÁT, VÖLGYÖN ÁT”

Kisvasúttal Tokaj-Hegyalján
Tokaj belváros - Bodrog part - pincesor - Tarcál

Részvételi díj: 750 Ft
Indulás a tokaji főtértől a Szent István szobor mellől

20:00 órától – fesztivál program

MEGNYITÓ, SZOMBATKÖSZÖNTŐ ÉS KONCERTEK

a tokaji zsinagógában (Tokaj Rákóczi u. 52.)

- Klezmerész együttes
- Tócsni, Flódnai és Jódli Szlovák- Magyar-Oszipák
zenei formáció Ágoston Béla vezetésével.

2009. OKTÓBER 24. SZOMBAT

11:00 órától – fakultatív program „BOR-PIKNIK-TÖRTÉNELEM”

Kirándulás Erdőbényére
Fűszeres (Bodrogi) Eszter előadása
a kóser borokról és az egykori tokaji
zsidó borkereskedőkről, dűlőseiről
és pincelátogatás.

Vendéglátónk a Homonna borászat

Részvételi díj uzsonnával: 2800 Ft
Indulás a tokaji TourInform iroda elől
(Tokaj Serház u. 1.)

16:00 óra – fesztivál program

IRODALOM ÉS JAZZ

Zenés beszélgetés Závada Pál íróval
Tourinform Tokaj Galériában.
Közreműködik: Vázsonyi János szaxofon
(Tokaj Serház u. 1.)

18:00 órától – fesztivál program

SZOMBATBÚCSÚZTATÁS ÉS KONCERTEK

a tokaji zsinagógában (Tokaj Rákóczi u. 52.)

- Z'imir diák klezmer zenekar
- Fellegini KlezmerGipsy

22:00 óra – fesztivál program

ZUBOLY AND POLNAUER FLÓRA KONCERT

a tokaji Veresszekér Fogadóban

2009. OKTÓBER 25. VASÁRNAP

12:00 óra – fakultatív program

„KÖRUTAZÁS A FILMZENÉK VILÁGÁBAN ZONGORAKÍSÉRETTTEL”

Előad az Ős Kaján Étteremben Tolcsván.
Közreműködnek: Zima András történész,
Darvas Ferenc zongora,
Vázsonyi János szaxofon
Részvételi díj ebéddel: 5000 Ft
(Tolcsva Kossuth u. 14-16.)

Részletes információk és árak:

www.mazsike.hu
stetl.blogspot.com

TERÉZ BENÉZ- A BÁLINTBA » NYITOTT BÁLINT HÁZ

október 18. 10 órától 21 óráig

A Bálint Ház és a Mazsike kitárt ajtókkal és nyitott szívvel várja a Terézvárosi napok látogatóit és minden érdeklődőt. Terítéken a zsidó humor, a terézvárosi zsidóság és a pesti zsidó ételek színe-java.

» bábelőadás • kézműveskedés • zene • tánc • kalandozás a bibliában.

» karate • krav maga • jóga • capoeira » n@gyinet – kattints nagy!

Részletes program: www.balinhaz.hu
A programokon a részvétel ingyenes.

Bálint ház

MAZSIKE
MAGYAR ZSIDÓ ÉLETVISZELÉSI KÖZPONT